

ΑΙ ΟΔΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΜΒΟΛΟΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Διὰ τὸν μέλλοντα νὰ πραγματευθῆ περὶ τῶν ὁδῶν καὶ ἐμβόλων τῶν Βυζαντινῶν πόλεων πλούσια πρόκεινται αἱ πηγαί· τοιαῦται δ' εἶναι, ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ πάπυροι, ἀφ' ἑτέρου δέ, βραδύτερον, τὰ ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος ἰδιωτικὰ ἔγγραφα. Χρήσιμον ἐπ' ἴσης ὑλικὸν παρέχουσιν οἱ νόμοι, οἱ σχολιασταὶ καὶ λεξικογράφοι ὡς καὶ αἱ πληροφορίαι τῶν διαφόρων περιηγητῶν. Ἐννοεῖται ὅτι πολὺ διὰ τὸ θέμα βοηθοῦσιν αἱ παρὰ τοῖς διαφόροις συγγραφεῦσι κατασπαρμέναι καὶ σπανιώτεραι, δυστυχῶς, πληροφορίαι, αἵτινες εἶναι ὀπωσδήποτε συχνότεραι προκειμένου περὶ ἐμβόλων· πβ. τὸ περὶ κτισμάτων ἔργον τοῦ Προκοπίου καὶ τὰ τοῦ Ψευδοκωδινῶ Πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τὰς ἀνωτέρω πηγὰς προσθετέαι αἱ ὀλίγαι σχετικαὶ εἰκόνες ὡς καὶ τὰ σωζόμενα ὑπολείμματα Βυζαντινῶν ὁδῶν.

ΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΙΔΗ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΟΔΩΝ

Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς συχνὰ ὁμιλοῦσι περὶ ὁδῶν, τὴν ἀρχαίαν ταύτην μεταχειριζόμενοι λέξιν. Τὸ ὅτι καὶ παρὰ τῷ λαῷ θὰ ἦτο ἡ ὀνομασία ἐν χρήσει, δηλοῖ, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι συνηθέστατα αὕτη χρησιμοποιεῖται ἐν παύροις, μεταγενεστέροις ἔγγραφοις, ποιήμασι¹ καὶ παροιμίαις², ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπαντᾶται ἐν κειμένοις τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων³ καὶ σήμερον δὲ δημωδῶς πολλαχοῦ περιφέρεται⁴.

¹ Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη, στίχ. 2391 (Μαυροφρύδου, Ἐκλογή μνημείων 411). Τὰ χρονικά τοῦ Μορέως, στίχ. 5147 (Schmitt).

² Πβ. κάλλιον εἶναι εἰς ὁδὸν ἀδελφὸς ἢ μητέρα. Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη, στίχ. 80 (κωδ. Νεαπόλεως, Lambert). Πβ. καὶ τὴν ἐν Σητεῖα τῆς Κρήτης σημερινὴν παροιμίαν «κωπέλλι μπέμπεις ἔς τὴν ὁδὸν, γλάκα καὶ μοναχὸς σου».

³ Ὡς λ.χ. παρ' Ἐρωτοκρίτῳ καὶ ἐν τοῖς Κρητικοῖς θεράμασι Στάθῃ, Ἐρωφίλῃ, Γύπαρι καὶ Φορτουνάτῳ (Βλ. Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ἰ δ ο υ, Ἐρωτόκριτος, 640). Παρ' Ἀ χ ἔ λ η, Πολιορκία τῆς Μάλτας, στίχ. 860, 1334 καὶ ἐν τῷ συναξαρίῳ τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν, στίχ. 352 (Krumbacher).

⁴ Κατὰ πληροφορίας τοῦ Ἀρχαίου τῆς λεξικοῦ τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς οἱ Πόντιοι λέγουσι νῦν ὁ ν ο δ ὸ ς ἢ ἡ ὁ δ ὸ ς, ἐν Δροβιανῇ Ἠπειροῦ ὁ ο ὕ δ ο ς, ἐν Κυπριακοῖς ποιήμασι φέρεται ὁ ὀ δ ἰ ὸ ς καὶ ἐν ποιήμασι πάλιν τῆς Βιθυνίας τὸ ὀ δ ἰ ὶ.

Ἐδήλου δ' ἡ ὁδὸς τὸν εὐρύτερον δρόμον, κατ' ἀντιδιαστολήν πρὸς τὴν στενωπὸν¹, ἐφ' ὅσον δ' αὕτη ἀπετέλει κυρίαν ὀδικὴν ἀσθηρίαν ἐξακρατηρίζετο ὡς ὁδὸς «βασιλική»² ἢ «δεσποτική»³ ἢ «δημοσιακή»⁴ ἢ «δημοσία»⁵ ἢ «δεμοσία»⁶ ἢ καὶ «ἀμαξική»⁷.

Ἐπειδὴ δέ, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἑκατέρωθεν παρόδους⁸, ἔκειτο ἐν τῷ μέσῳ, ὠνομάζετο καὶ μέση⁹.

Ἐίπομεν εὐθύς ἀνωτέρω ὅτι ἡ κυρία ὁδὸς ἐξακρατηρίζετο ὡς δημοσία, τοῦτο δὲ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν *ιδιωτικήν*, ἧς μνεία γίνεται ἐν τοῖς παπύροις καὶ τοῖς νόμοις¹⁰.

Οἱ Βυζαντινοὶ συνωνύμως, ἀντὶ τοῦ ὁδός, ἔλεγον καὶ *δρομός*, ὡς δ' ἔλεγον, ὡς ἐσημειώθη, βασιλικὴ ἢ δεσποτικὴ ἢ δημοσία ὁδός, οὕτω πάλιν ἔλεγον καὶ *δρομός βασιλικός*¹¹ ἢ *δεσποτικός*¹² ἢ *δημόσιος*¹³.

¹ Κατὰ τὸν Πολυδέσκην, Ὀνομαστ., 9,37 «τὰς μὲν εὐρυτέρας, ὁδοὺς ἀνκαλοῖσθαι, τὰς δὲ στενάς στενωποὺς καὶ λαύρας». Εἰς τὰ Βασιλικά ἐν τούτοις (2,2,151) φέρεται: «ὁδὸς ἐστὶν ἡ ἀτραπὸς καὶ ἡ πλατεία».

² Κλήμεντος, Στρωματ., 7,12,7· 15,91. Χρυσόστομος, PG, 57,434· 59,563. Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, PG, 87^s,3165. Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 5,286). Spata, Le pergamenne, 165,1. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 7,8· 533,4. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Β' 244 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,454) καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

³ Spata, Diplomi Græci Siciliani inediti, 412,7. Cusa, I diplomii, 353,6.

⁴ Spata, Ἐνθ' ἀν. 448,5,462,1. Cusa, Ἐνθ' ἀν. 376,5.

⁵ Βασιλικά, 58,8,7· 60,3,31. Τῆς δημοσίας καὶ μεγάλης ὁδοῦ. Cusa, I diplomii, 14,4.

⁶ Trinchera, Syll., 71,54,84,67. Καὶ σήμερον κατὰ τόπους λέγουσιν ἡ δεμοουσία. Ἡ δημοσία ὁδός, κατ' ἀντιδιαστολήν πρὸς τὴν ιδιωτικὴν καὶ τὴν στρατιωτικὴν.

⁷ Cusa, I diplomii, 627. Νῦν λέγουσιν ἀμαξωτὸς δρόμος.

⁸ Τῆς δημοσίας ὁδοῦ ἢ τῆς παρόδου, Βασιλικά, 58,8,7.

⁹ «Ὅχ ἡ μὲν τοῦ τοιοῦτου (ψυχῆ) ταῖς μέσαις πάλιν τῶν πόλεων ἔοικυιά ἐστὶν ἐνθα νῦν μὲν ἐντεῦθεν ἀργυροκόπων, νῦν δ' ἐκείθεν τῶν χαλκοτύπων ὁ ἦχος πολὺς γίνεται». Χρυσόστομος, PG, 60,61 «τὴν βασιλικὴν ὁδὸν καὶ μέσην βαδίζοντες». Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, PG, 87^s,3165 «τὴν μέσην βαδίζεις καὶ ὄντως βασιλικὴν». Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 5,286). Ὅρα ὅτι ἡ κεντρικώτερα ὁδὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἑκαλεῖτο Μέση, περὶ ἧς βλ. Mordtmann, Esquisse topographique de Constantinople, 61·62.

¹⁰ Corp. pap. Reineri, 95,12. Βασιλικά, 60,3,31.

¹¹ Trinchera, Syll., 124,95,144,111,152,14. Cusa, I diplomii, 353,6,533, 14. L. Petiti, Le monastère de Notre Dame de Pitié Izwjestija, 6,40.

¹² Cusa, Ἐνθ' ἀν. 353,6. Trinchera, Syll., 237,181.

¹³ Heisenberg-Wenger, Byzantin. papyri, 13,30. Ἰουλιανοῦ, Ἐπιστολαὶ, 60,15, 62,6 (Bidez). Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1586 ἀναφέρεται καὶ δημοσιακὴ ὁδός. P. Lemerle, Actes de Kutlumus, 180, ἡ αὐτὴ δ' ἐν ἑτέρῳ ἐγγράφῳ τοῦ 1369 χαρακτηρίζεται ὡς καφολικὴ στράτα. P. Lemerle, Ἐνθ' ἀν. 106.

Τὸν κεντρικὸν ἐπ' ἴσης δρόμον οἱ μεσαιωνικοὶ ἡμῶν πρόγονοι ἐκάλουν, κατὰ τὴν ἀρχαίαν χρῆσιν, καὶ *λεωφόρον*¹, ταύτην δέ, ὡς καὶ τὰς ὁδοὺς καὶ τοὺς δρόμους, ἐκάλουν ἐπ' ἴσης *βασιλικὴν*² ἢ *δημοσίαν λεωφόρον*³.

Περὶ τῶν κεντρικῶν ὁδῶν ὄντος τοῦ λόγου, ἄς προστεθῆ ἔνταῦθα ὅτι ἐν Χανίοις τῆς Κρήτης, κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἀρχόμενον, ἡ κυρία ὁδὸς τῆς πόλεως ἐχαρκτηρίζετο ὡς «ρούγα μαγίστρα»⁴.

Αἱ ἐκατέρωθεν τῶν κυρίων καὶ δημοσίων ὁδῶν τοιαῦται ἐκαλοῦντο τότε *πάροδοι*⁵ οὕτως ὑπὸ τῶν νόμων χαρακτηριζόμεναι· «ἢ δὲ πάροδος δι' ἧς δύναται τις καὶ ἄμαξαν ἄγειν καὶ ὑποζύγια παραφέρειν»⁶ ἢ «ἢ δὲ πάροδος, δι' ἧς καὶ βούκολα καὶ ὑποζύγια δύναται τις περιφέρειν»⁷ ἢ «ἢ δὲ πάροδος ἄνθρωπον μόνον καὶ ζῶον διοδεύειν δι' αὐτῆς δέχεται»⁸.

Ὡς δὲ παρ' ἀρχαίοις ἄμφοδοὶ ἐλέγοντο οἱ παράπλευροι δρόμοι⁹, οὕτω καὶ παρὰ Βυζαντινοῖς, παρὰ τὰς παρόδους, ἔχομεν καὶ τὴν ὀνομασίαν *ἄμφοδοι*¹⁰ ἢ *ἄμφοδα*¹¹, ἅτινα ὁ Σουΐδας χαρακτηρίζει ὡς ὁδοὺς ἐχούσας «ἐκατέρωθεν διεξόδους»¹².

¹ Κ λ ἡ μ ε ν τ ο ς, Στρωματ., 7,15,91. Ἰ σ ἰ δ ω ρ ο ς Π η λ ο υ σ ι ὡ τ η ς, PG, 78,236. Ἀ ν ν η ς Κ ο μ ν η ν ἦ ς, Ἀλεξιάς, 1,124,7. Ν ι κ ο λ ἄ ο υ Μ ε σ α ρ ἰ τ ο υ, Λόγος ἀφηγηματικός, 19,25 (Heisenberg). T a f e l, Eustathii opusc., 261,23. Τῆς λέξεως περιπεσοῦσης εἰς ἀχρησίαν, νῦν μόνον ἐν Αἴνῳ λ ε ω φ ὄ ρ ο ἰ λέγεται ἡ ὁδός.

² Γ ρ η γ ὄ ρ ο ἰ ο ς Ν ὄ σ σ η ς, PG, 44,417. Σ ω φ ρ ὄ ν τ ο ς Ἰ ε ρ ο σ ο λ ὡ μ ω ν, PG, 87^a,3460. Γ ρ η γ ο ρ ἰ ο υ π ρ ε σ β υ τ ἔ ρ ο υ, Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, PG, 32,269.

³ Σ τ ε φ ἄ ν ο υ Δ ι α κ ὄ ν ο υ, Βίος τοῦ ὁσίου μάρτυρος Στεφάνου τοῦ νέου, PG, 100,1097. Ἀ ν ν η ς Κ ο μ ν η ν ἦ ς, Ἀλεξιάς, 1,245,5. Ὁ διάκονος Στέφανος (Ἐνθ' ἂν. 1073) ὀμιλεῖ περὶ «βασιλικῆς δημοσίας λεωφόρου».

⁴ Σ π. Θ ε ο τ ὄ κ η, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, Β' τεῦχ. Α', 20.

⁵ Βασιλικά, 58,3,12 καὶ 58,8,7.

⁶ Βασιλικά, 58,3,12. Σύνοψις ἡττων, O,1 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5,524).

⁷ Ἐπιναγωγὴ ἠϋξημένη, 42 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 4,332).

⁸ Σύνοψις ἡττων, O,23 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 2,191).

⁹ H e r m a n n - B l ü m n e r, Lehrbuch³,137.

¹⁰ Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, PG, 51,115^a 59,399. Ἀ ν ν η ς Κ ο μ ν η ν ἦ ς Ἀ λ ε ξ ι ἄ ς, 1,124,7. Θ ε ο δ ὴ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ὄ μ ο υ, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, 2,448. Ε ὕ σ τ α θ ἰ ο υ, Παρεκβ., 909,10. T a f e l, Eustathii opusc., 268,4,275,72, 292,33,293,57. Ἡ λ. μυριόλεκτος καὶ ἐν τοῖς παπύροις.

¹¹ Πασχάλιον χρονικόν, 474,12. Σ ο υ ἰ δ α ς, ἐν λ. ἀγυαὶ καὶ ἄμφοδον. Λεξικ. Ζ ω ν α ρ ἄ ἐν λ. ἐγκώμιον. Ι. Τ ζ ἔ τ ζ ο υ, Σχόλια εἰς Ἰλιάδος Β' στίχ. 12 (Matrangala, Anecdota Graeca, 2,455). Σ χ ο λ ι α σ τ. Ἀ ρ ι σ τ ο φ., Λυσιστράτη, 5. Νῦν, λησημονηθείσης τῆς λέξεως, ἐν Κερκύρᾳ μόνον καὶ Παξοῖς ἀ φ ο δ ι ἄ λέγεται ἢ ἀλλῆ τῆς οἰκίας.

¹² Σ ο υ ἰ δ α ς ἐν λ. ἀγυαί. Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Σ κ α ρ λ ἄ τ ο ς Β υ ζ ἄ ν τ ι ο ς (Ἡ Κωνσταντινούπολις, 1,111) φρονεῖ ὅτι ἄμφοδοὶ εἶναι αἱ ἐκατέρωθεν μᾶς ὁδοῦ κατὰστεγοὶ καὶ περιστυλοὶ ὁδοί.

Αἱ ὁδοὶ τῶν Βυζαντινῶν πόλεων εἶχον, ὡς εἰκός, διάφορον πλάτος· αἱ μὲν λοιπὸν ἔξ αὐτῶν χαρακτηρίζονται ὡς πλατεῖαι ὁδοί¹ ἢ ἀπλῶς πλατεῖαι², αἱ δὲ ἀντιδιαστελλόμεναι πρὸς αὐτάς, ὡς στενωποί³.

Αἱ πλατεῖαι ὁδοί, αἵτινες δέον νὰ μὴ ταυτισθῶσι πρὸς τὰς σημερινὰς πλατείας, τὰς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν λεγομένας φόρα, κατὰ τοὺς νόμους, ἀκολουθοῦντας Ρωμαϊκὴν παράδοσιν, ἔπρεπε κατ' ὀρθὸν μὲν νὰ ἔχωσι πλάτος δώδεκα ποδῶν, ἦτοι τριῶν καὶ ἡμίσεος μέτρων, ὅπου δ' ἔκαμπτον δέκα καὶ ἔξ⁴, ἦτοι τεσσάρων μέτρων καὶ ἑβδομήκοντα δύο ἑκατοστῶν ἢ κατ' ὀρθὸν ὀκτῶ ποδῶν, ἦτοι μέτρων δύο καὶ τριάκοντα πέντε ἑκατοστῶν, δεκαῆξ δὲ κατὰ τὴν καμπήν, τουτέστιν, ὡς προείπομεν, τεσσάρων μέτρων καὶ ἑβδομήκοντα δύο ἑκατοστῶν⁵.

᾿Ορίζετο δ' οὕτως ἡ πλατεῖα· «ὁδὸς πλατεῖα ἔστι, δι' ἧς δύνатаί τις ἐλαύνειν θρόεματα καὶ ἀμάξας καὶ ὑποζύγια»⁶ ἢ «ὁδὸς πλατεῖα ἔστι τὸ περιεμένη καὶ τὸ ἐλαύνειν καὶ ἔλκειν καὶ τὸ βαστάζειν δόρου ὀρθὸν εἰ μὴ οἱ καρποὶ βλάπτονται»⁷.

¹ Πρόχειρος νόμος, 38,9. Σύνοψις ἡττων, Ο.23 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 2, 191). Καὶ παρ' ἀρχαίοις ἡ πολὺ πλατεῖα ὁδὸς ἐκαλεῖτο πλατεῖα (Daremberg - Saglio, Dictionnaire, 5,778).

² Ἰώσηπος, Περὶ τοῦ Ἰουδ. πολ., 1,425. Γρηγόριος Νύσσης, PG, 44,152. Μαλάλα, Χρονογρ., 160,18,280,21,233,5. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις, 345,17. Ἀρμενοπούλου, Ἐξάβιβλ., 2,4,82. Οὕτω καὶ ἐν τοῖς παπύροις. Alf. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte (Klio 9, Beiheft, 149). G. Downey, Imperial building records in Malalas, BZ, 38, 309. Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μέση χαρακτηρίζεται ὡς πλατεῖα. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις, 345,18.

³ Γρηγόριος Νύσσης, Ἐνθ' ἀν. Πρόχειρος νόμος, 38,9. Νικολάου Μεσαρίτου, Λόγος ἀφηγηματικός, 19,25 (Heisenberg). Κατὰ τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (3,2 καὶ 13,1) καὶ τὸν Μ. Βασίλειον (PG, 31,1521) πρὸς τὰς πλατείας ἀντιδιαστελλονται τὰ ἀμφοδα καὶ αἱ ῥύματι.

⁴ Πανδέκται, 8,3,8. Πρόχειρος νόμος, 38,9. Alf. Stöckle, Ἐνθ' ἀν. 113. Ἐν τοῖς Βασιλικαῖς (58,11 ι') γίνεται λόγος διὰ στενωπῶν ἔχουσιν πλάτος δέκα ποδῶν ἢ καὶ πλεον τῶν δώδεκα ποδῶν. Ὅταν ἡ στενωπὸς ἦτο δέκα ποδῶν, τότε δὲν ἐπετρέπετο αἱ ἐκατέρωθεν αὐτῆς οἰκίαι νὰ ἔχωσι σωλάρια, ἦτοι ἐξώστας, ἵνα μὴ ἐμποδίζωσιν οὕτω τὸ φῶς καὶ πρὸς ἀποφυγὴν πυρκαϊῶν. Πβ. Φ. Κοουλέ, Περὶ τὴν Βυζαντινὴν οἰκίαν (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 1Β' 115,116).

⁵ Βασιλικά, 58,8. Ἐπαναγωγὴ ἠϋξημένη, 42,66. Σύνοψις ἡττων, Ἐνθ' ἀν. Ματθαίου Βλαστάρη, Σύνταγμα κατὰ στοιχείων, κεφ. Γ' (Ράλλη-Ποτῆ, Σύνταγμα, 6,314). Κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν νόμον τὸ ἐλάχιστον πλάτος τῶν ὁδῶν εἰς τὰ εὐθύγραμμα τμήματα ὀκτῶ ποδῶν, δώδεκα δὲ εἰς τὰ καμπύλα (Daremberg - Saglio, Dictionnaire, 5,782). Θ. Δεσποτοπούλου, Ἡ ὁδοποιία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον (Τεχνικά Χρονικά, ἔτ. 9ον, 21 ἰδιαιτ. ἀποσπ.).

⁶ Σύνοψις ἡττων. Ἐνθ' ἀν.

⁷ Ἐπαναγωγὴ ἠϋξημένη, 42 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 4,332).

Εἶπομεν ὅτι πρὸς τὰς πλατείας ὁδοὺς ἀντιδιεστέλλοντο αἱ στενωποὶ, διαφωρά, ἣν εὐρίσκομεν ἤδη καὶ παρὰ Πολυδεύκει, ὅστις γράφει· «τὰς μὲν εὐρυτέρας, ὁδοὺς ἂν καλοῖης, τὰς δὲ στενάς, στενωποὺς»¹ καὶ ἦν πολλοὺς αἰῶνας βραδύτερον πιστοποιεῖ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος γράφων· «λέγονται δὲ καὶ πόλεων στενωποὶ αἱ στεναὶ ἄμφοδοι»² συμφωνῶν οὕτω καὶ πρὸς τὸν Χρυσόστομον, ὅστις πάλιν πολὺ παλαιότερον διαστέλλει τὰς ἀμφοδῶν τῶν στενωπῶν³.

Ἐντὶ δὲ τῆς στενωποῦ, οἱ Βυζαντινοὶ συνωνύμως μετεχειρίζοντο καὶ τὸ *σιενή*⁴, ἐννοεῖται ὁδός, πρὸς δὲ καὶ τὸ *σιενόν*⁵, ἀκριβῶς ὅπως οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες, οἵτινες τὴν στενωπὸν καλοῦσι *σιενόν*, ἐν Ἄνδρῳ δὲ *σιενή*⁶.

Ὁ Φρύνιχος λέγει· «ρύμη· καὶ τοῦτο μὲν οἱ Ἀθηναῖοι ἐπὶ τῆς ὁρμῆς ἐτίθεσαν, οἱ δὲ νῦν ἀμαθεῖς ἐπὶ τοῦ στενωποῦ» καὶ ὁ Ἀντιαττικιστής· «ρύμην οὗ φασὶ δεῖν λέγειν, ἀλλὰ στενωπόν»⁷. Ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι, διὰ τὴν λέγεται κοινῶς ἡ στενωπὸς ρύμη κατὰ τὸν Β' μ.Χ. αἰῶνα, θὰ ἦτο πολὺ παλαιότερον τὸ ὄνομα ἐν κοινῇ χρήσει, ὥς ἄλλως τε καὶ οἱ πάπυροι δεικνύουσι.

Πόσον δὲ κοινολεκτομένη θὰ ἦτο ἡ ρύμη καθ' ὅλους τοὺς μετὰ τὸν Β' μ.Χ. αἰῶνα χρόνους φανερῶναι οὐ μόνον ἡ μνεία αὐτῆς ὑπὸ διαφόρων ἐγγράφων καὶ συγγραφέων⁸ μετὰ τὴν προσθήκην ὅτι ἐκοινολεκτεῖτο⁹, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐρυτάτη κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους καὶ νῦν χρῆσις αὐτῆς. Στενωπὸς λοιπὸν καὶ *ρύμη* ἢ *ρύμνη*¹⁰ ἦσαν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους συνώνυμα.

¹ Πολυδεύκους, Ὀνομαστ., 9,37.

² Εὐστάθιου, Παρεκβ., 672,26. Τὴν στενωπὸν καὶ ἀλλαχοῦ ἀναφέρει ὁ Εὐστάθιος. Tafel, Eustathii opusc., 250,23.

³ Χρυσόστομος, PG, 51,115.

⁴ Μακάριος Αἰγύπτιος, PG, 34,877.

⁵ Trinchera, Syll., 152,14. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Α' 286 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,232).

⁶ Ἐν Ἄνδρῳ ἡ στενὴ ἀρχομένη ἐκ τοῦ βασιλικοῦ δρόμου καταλήγει εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας.

⁷ Φρύνιχος, Ἐπιτομή, 404 (Lobeck). Ἀντιαττικιστής. Bekker, 113.

⁸ Cusa, I diplomati, 31,11,59,3,76,8. Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques, IV, 108,111. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 512,19. Ἐν τῷ πρὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος γραφέντι μαρτυρίῳ Ἀνδρέου τοῦ Κρητῆς (Act., SS, Ὀκτωβρ., 141) αἱ ρύμαι μνημονεύονται διαστελλόμεναι τῶν λεωφόρων.

⁹ Ἄγυιὰ· ἡ κοινῶς λεγομένη ρύμη. Εὐστάθιος, Παρεκβ., 166,22.

¹⁰ Ὅρασις τοῦ Δανιὴλ περὶ τοῦ ἐσχάτου καιροῦ. Vasiliev, Anecdota Græcobyzantina, 45. Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques, IV, 111. Διήγησις τοῦ πωρικολόγου (Wagner, Carmina Græca, 202). Spata, Le pergamenne Grece, 445,9. Διὰ τὸν τύπον ρύμνη βλ. St. Psaltes, Grammatik, 83. Τὸ ὑποκοριστικὸν ρυμῖς ἐν ἐγγράφῳ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, 3,52,53.

¹ Ἦσαν δ' αἱ ρύμαι τότε δύο εἰδῶν ἢ εὐρύτεραι, δημόσιαι ἢ βασιλικαὶ καλούμεναι ¹, δι' ὧν ἔλευθέρως ἠδύνατο νὰ διέλθῃ πᾶς πολίτης, ἢ ἰδιωτικαί, ἀπὸ τῆς κεντρικῆς δῆλα δὴ ὁδοῦ εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας ὀδηγοῦσαι ².

² Ἀναλόγως ἔπειτα τοῦ πλάτους ἔχομεν τὴν ἀπλῶς ρύμην *στενήν* ἢ *στενοροῦμην*³ καλουμένην καὶ τὸ *σιεροροῦμιον*⁴.

Τέλος πολλαχῶς μνημονευόμενας ἔχομεν καὶ τὰς *τυφλάς ρύμας*⁵, τὰς μὴ ἐχούσας δῆλα δὴ κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον διεξόδους, τὰ κοινῶς νῦν *τυφλοσόκακα*.

Νῦν ἡ στενωπὸς καλεῖται *ρύμη* ἐν Ἰακάρῳ, Κῶ, Καρπάθῳ καὶ Καρπασίᾳ Κύπρου, *ρύμη* ἐν Λέσβῳ, Χίῳ καὶ Σηλυβρίᾳ⁶, φέρεται δὲ καὶ τὸ στενοροῦμι ὡς *στενομύρι* ἢ *στολομύρι* ἐν Σύμῃ⁷.

Συνώνυμος πρὸς τὴν ρύμην ἦτο καὶ ἡ ἐν τοῖς παπύροις πολὺλεκτος *λαύρα*, τὴν ὁποίαν ὁ Πολυδεύκης λέγει συνώνυμον πρὸς τὴν στενωπὸν⁸. Τὴν *λαύραν* ὁ Φαβωρίνος χαρακτηρίζει ὡς στενήν ρύμην, ὁ δὲ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὡς στενήν ὁδόν⁹.

Περὶ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῶν ὁδῶν ὁμιλοῦντες ἄς προσθέσωμεν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον καὶ τὰ *βαστέρνια*¹⁰ ἢ *διαβατικά*¹¹, δι' ὧν ἐνόουν μικροὺς διαδρόμους εἴτε ἀπὸ τῆς αὐλῆς εἰς τὴν ἐξώθυραν εἴτε ἀπὸ οἰκίας εἰς οἰκίαν ὀδηγοῦντας¹².

Τέλος *δίστρατον* ἐκάλουν οἱ πρόγονοι ἡμῶν τὸ σημεῖον ἀφ' οὗ ἤρχιζον

¹ P. Oxy., 1634. *Ägyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin*, ἀρ. 83. *Corpus pap. Reineri*, 99,7. Heisenberg - Wenger, *Byzant. papyri*, 11,26.

² Ὅπως νῦν ἐν Ἰακάρῳ. A. Haghimichali, *L'art populaire grec* (Byzantinisch - Neugriech. Jahrbücher, 6,35).

³ Heisenberg - Wenger, *Ἐνθ'* ἀν. 11,31. Παρὰ Σοῦίδα φέρεται *στενοροῦμη*.

⁴ Βασιλικά, 58,12,20. *Ägyptische Urkunden aus byzantinischer Zeit*, ἀρ. 900,21.

⁵ P. Oxy., 1,99,9,1276,8. Heisenberg - Wenger, *Ἐνθ'* ἀν. 11,31.

⁶ Τὸν τύπον υποδεικνύει καὶ τὸ τῆς Ἀπυράνθου τῆς Νάξου *ρῦμνᾶς* τὸ δηλοῦν τὸν ἀνά τὰς ρύμας ἀσκόπως περιφερόμενον. Ἐν Πόντῳ *ρῦμίν*, ἐν Νισύρῳ *ρῦμίδιν* καὶ *ρῦμίδα* ἐν Θήρᾳ λέγεται ἡ μικρὰ ὁδός.

⁷ Μ. Γρηγοροπούλου, *Ἡ νῆσος Σύμη* 44.

⁸ Πολυδεύκου, *Ὀνομαστ.*, 9,37. Ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Φωτίου φέρεται *λαύρα* δημόσιος στενωπός, ἀμφοδος, ρύμη.

⁹ Εὐσταθίου, *Παρεκβ.*, 1922,57. Ἐν τούτοις ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρά *λεξικῷ* φέρεται *λαύρα*, πλατεία ρύμη. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον, *διάλαυρος* οἰκία μεγάλη πανταχόθεν *λαύραις* διειλημμένη ἢ λεγομένη περιάμφοδος.

¹⁰ Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Varia Græca sacra*, 27,6). Πβ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν λεξικὸν τοῦ Du Cange ἐν λ. *βαστέρνιον*.

¹¹ Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata*, 5,356.

¹² Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. *διαβατικόν*.

ἢ εἷς ὃ συνηνοῦντο δύο ὁδοὶ ¹, *τριόδον* ἢ *τριόδιον* ² τὸ ἕξ οὐ̄ τρεῖς ἔξεκίνουν ὁδοί, τὸ τοῦ Ὁφραως τοῦ Πόντου *τριδρομί*, *τειράμφοδον* δὲ τὸ μέρος ἐν ᾧ διασταυροῦντο δύο ὁδοί, τὸ κοινῶς νῦν *σιαυροδρομί*, ἑκατέρας τῶν διασταυρουμένων ὁδῶν καλουμένης καὶ *σιαυρωτῆς ὁδοῦ* ³.

Καὶ ταῦτα μὲν διὰ τὰς ἐντὸς τῶν πόλεων ὁδοὺς, αἵτινες, ὡς ἐλέχθη, ἄλλοτε ἦσαν εὐρύτεραι καὶ ἄλλοτε στενότεραι, προκειμένου ὅμως περὶ διόδων δι' ὄρεινῶν ἢ ἀποκρῆμνων μερῶν ἢ διὰ μέσου ἀγρῶν ἐχρησιμοποιοῦν οἱ Βυζαντινοὶ τὰ καὶ σήμερον καλούμενα *μονοπάτια* ⁴, τὰ ὁποῖα οὕτως ὀρίζουσιν οἱ νόμοι· «Μονοπάτιόν ἐστι δι' οὗ̄ τις δύναται παρελθεῖν ποδὶ καὶ ἔφιππος» ⁵ ἢ «τὸ δὲ μονοπάτιον πεζῶν μόνον ἄνθρωπον δέχεται» ⁶ ἢ «μονοπάτιόν ἐστι τὸ περιμένα καὶ διακινεῖν ἄνθρωπον χωρὶς ὑπόζυγιου» ⁷.

Η ΕΠΙΣΤΡΩΣΙΣ ΤΩΝ ΟΔΩΝ

Τῶν Βυζαντινῶν χωρίων οἱ δρόμοι δὲν ἦσαν πάντοτε ὁμαλοὶ καὶ ἐστρωμένοι, τὸ αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ δεχθῆ τις καὶ διὰ τὰς ὁδοὺς τῶν πόλεων. Ἦδη ὁ Ἰουλιανὸς περιγράφει τὰς λεωφόρους τῶν πόλεων ἐστρωμένας μὲ *χάλικας* ἔφ' ὧν εἶχε ἐπιχυθῆ *χῶμα* ⁸, πρὸ αὐτοῦ δὲ ὁ Λουκιανὸς ὁμιλεῖ δι' ὁδὸν «ἐστρωμένην *χάλιξιν* καὶ *δυσπάτητον* ὀξέσει κέντροις λίθων» ⁹, δι' ἣν ἐργασίαν ἀναμφιβόλως θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο τὰ ὑπὸ πολὺ μεταγενεστέρου συγγραφέως ἀναφερόμενα «πρὸς ἐξομάλισιν τῶν τριβῶν ἀναγκαιότατα πτύα καὶ τύκια καὶ σκαπάναι» ¹⁰. Τὴν μέριμναν ἄλλως τε τῆς ἐπιστρώσεως τῶν ὁδῶν δεικνύει καὶ ἡ πολλάκις, κυρίως ἐν τοῖς ἐγγράφοις καὶ τοῖς νόμοις, ἀναφερο-

¹ Trinchera, Syll., 298,225.

² Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, 1,124,7. Spata, Le pergamene, 181,2. Cusa, I diplomi, 527,11. Trinchera, Syll., 107,82.

³ Spata, Diplomi Greci, 30,5.

⁴ Rudolf Vari, Incerti scriptoris byzantini saeculi X liber de re militari, 7,9-8,9-11,21. Trinchera, Syll., 298,225. Spata, Diplomi Greci, 420,2. Διήγησις τοῦ Διγενῆ, στίχ. 1913 (Μηλιαράκη).

⁵ Βασιλικά, 58,3,12. Ἐπαναγωγή ηὑξημένη, 42 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 4,332).

⁶ Σύνοψις ἤττων, O,23 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 2,191).

⁷ Σύνοψις, O,1 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5,524).

⁸ Ἰουλιανὸς, Ἐπιστολαί, ἐπιστ. 98,180 (Bidez). Πρόκειται δηλαδὴ περὶ τῶν σκυρωτῶν ὁδῶν τῶν ἀρχαίων. Θ. Δεσποτοπούλου, Ἡ ὁδοποιία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον (Τεχνικὰ Χρονικά, ἔτος 9ον (1940) 18 ἰδιαιτ. ἀποσπ.).

⁹ Λουκιανὸς, Τραγωδοί, 226 ἀπόσ. Πβ. Hermann-Blümler, Lehrbuch³, 138.

¹⁰ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 81,1.

μένη οδοστρωσία και ὁ δι' αὐτὴν φόρος¹. Ἐπιπλέον καὶ ἄλλον τρόπον, πλὴν τῶν σκύρων, ἐπεστρώθησαν τότε αἱ ὁδοί, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν νόμων, οἵτινες ὁμιλοῦσι περὶ τοῦ «στρωῶσαι λίθοις τὴν ὁδὸν ἢ ἀποστρωῶσαι»² καὶ ἐκ χωρίου τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου ἐνθα φέρονται τὰ ἑξῆς· «καὶ τὸ στρωῶσαι καὶ ἐπὶ λίθων λέγεται ὡς δηλοῖ τὸ ἐστρωσε λίθοις τὴν ὁδόν»³.

Ἦσαν δ' οἱ λίθοι οὗτοι σκληροὶ ὀρθογώνιοι⁴ καλῶς πρὸς ἀλλήλους προσαρμοζόμενοι καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καταγωννύμενοι⁵ τοιοῦτοι δὲ σφύζονται σήμερον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Τὸπ-Καποῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπιπλέον καὶ μὲ πολυγωνιακὰς ἢ τετραγώνους πλάκας ἐστρώθησαν οἱ κεντρικοὶ δρόμοι οἱ τε ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ οἱ ἐκτὸς αὐτῶν εἰς αὐτὰς ἄγοντες⁶.

Τοιαύτην διὰ πλακῶν στρώσιν διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡρώδου ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀναφέρουσιν ὅτε Ἰώσηπος καὶ ὁ Μαλάλας⁷, τὸ αὐτὸ δὲ ὁμολογεῖται καὶ δι' ἄλλας πόλεις, καὶ δὴ τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰς τὰ προάστια τῆς ὁποίας ἀναφέρονται πλακόστρωτοι ὁδοί⁸, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πόλει⁹.

¹ Βλ. τὴν 24ην νεαράν τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Zach. v. Lingenthal, Imperatoris Justiniani Novellæ quæ vocantur, 1,156). Βασιλικά, 5,1,4,16,1,27. *M i k l o s i c h - M ü l l e r*, Acta et Diplomata, 6,47.

² Βασιλικά, 58,8,11. Πβ. καὶ τὴν ἤττονα Σύνοψιν Κ, 9,24 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5,391).

³ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1368,48.

⁴ Ὁ Μαλάλας, Χρονογρ., 280,20 ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ Ἀντωνίου Πίου πᾶσαι αἱ ὁδοὶ τῆς Ἀντιοχείας ἐστρώθησαν διὰ μολίτου λίθου.

⁵ Συμεῶνος Μεταφράστου, Βίος τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου, PG, 114,1249. Ὁ περιγράφων τὸ ἀνάκτορον τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου λέγει ὅτι οἱ δρόμοι οἱ εἰς αὐτὸ ἄγοντες ἦσαν «ἐπίτοιχοι κατορυχέεσι λίθοισι». R. G u i l l a n d, Le palais de Théodore Métochite (Revue des études Grecques, 35,90).

⁶ Συμεῶνος Μεταφράστου, Ἐνθ' ἄν. Μαλάλα, Χρονογρ., 223, 17. Σωφρόνιος Ἰεροσόλυμων, PG, 87^a,3688. Ὁ Ἰώσηπος (περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, 1,425) ὁμιλεῖ περὶ ὁδοῦ ἐν τῇ Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας ἐστρωμένης «ξεστῶ μαρμάρῳ» ἢ «λίθῳ ξεστῶ» ὡς ὁ αὐτὸς λέγει ἐν τῇ Ἰουδαϊκῇ ἀρχαιολογίᾳ του (16,5,4).

⁷ Ἰωσήπου, Περὶ τοῦ Ἰουδ. πολέμου, 1,425. Μαλάλα, Χρονογρ., 223,17.

⁸ T a f e l, Eustathii opusc., 111,62. H. D e l e h a y e, Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues, 133.

⁹ T a f e l, Ἐνθ' ἄν. 311,19. Περὶ τοῦ Κωνσταντινίου Θ' ὁμιλῶν ὁ Μιχαήλ Ψελλὸς (Χρονογρ., 149,4 Σάθα) λέγει ὅτι «καὶ οἱ λίθοι τῶν ἐδαφῶν ἀπεστρώθησαν, ἵνα μὴ ὀλισθαίνῃ περὶ ταῖς πλαξίν ὁ ἵππος αὐτῶν». Καὶ ὁ Ἄραβ δε περιγηγῆτης Ibn Batoutah, κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, λέγει ὅτι αἱ ὁδοὶ τῆς πρωτεύουσας ἦσαν πλακόστρωτοι. J. F e r s o l t, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 44. Αἱ περὶ πλακοστρώσεως λοιπὸν τῶν ὁδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μαρτυρεῖται εἶναι σαφέσταται, δὲν ἔχει ὅθεν δίκαιον ὁ Krause ὅταν γράφῃ ὅτι πιθανὸν εἶναι νὰ εἶχεν ἡ Κωνσταντινούπολις πλακοστρώτους ὁδοὺς, μ' ὅλον ὅτι οὐδὲν περὶ τούτου τεκμήριον εὑρεν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς (K r a u s e, Die Byzantiner des Mittelalters, 22 τοῦ προλόγου).

Αἱ οὕτω στρωννύμεναι ὁδοὶ ἦσαν αἱ μὲ τὴν Λατινικὴν λέξιν *στράται* καλούμεναι (*viae stratae*), δι' ἧς λέξεως κατόπιν ἐδηλοῦτο πᾶσα ὁδός¹, πρὸς δὲ καὶ *στρωταί*², αἱ δὲ διὰ πλακῶν, *πλακωταί*³.

Η ΤΩΝ ΟΔΩΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Πλὴν τῆς ὁδοστρωσίας, δι' ἣν ἰδιαιτέρως καὶ βασιλεῖς ἐνδιαφέροντο⁴ καὶ διάφοροι ἄλλαι ὑπὲρ τῶν ὁδῶν ἐλαμβάνοντο φροντίδες ὑπὸ ἰδιαιτέρων κρατικῶν ὑπαλλήλων⁵. Τοιοῦτοι διὰ τὴν πρωτεύουσαν ἦσαν ὁ *ἐπαρχος τῆς πόλεως*⁶, διὰ τὰς πόλεις τῆς Λυκαονίας καὶ Πισιδίας ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὁ *πραίτωρ*⁷, διὰ διαφόρους ἄλλας πόλεις οἱ *ἀστυνόμοι*⁸ ἢ *ἀγορανομοί*⁹ καὶ ἐπὶ Βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ ὁ *dominus caritaneus*¹⁰.

Οἱ ἄρχοντες λοιπὸν οὕτοι ἐφρόντιζον νὰ ὁμαλίζωνται, καθίστανται εὐθεῖαι καὶ ἐπισκευάζωνται αἱ ὁδοί¹¹, ν' ἀποφεύγεται δὲ πᾶν τὸ δυνάμενον

¹ Στράτα γὰρ ἡ ἐστρωμένη ὁδὸς τῇ Λατίνων καλεῖται φωνῇ. Π ρ ο κ ο π ί ο υ, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, 2,1,7 ὁδός· ἡ στράτα λεξικ. Ζ ω ν α ρ ᾶ τὴν στράταν ἤρχουμον ποτὲ μὲ πείναν καὶ μὲ δίψαν. H e s s e l i n g - P e r n o t, Poèmes Prodrômiques, IV, 227. Ν ι κ ῆ τ α Χ ω ν ι ᾶ τ ο υ, Χρον. Διήγ., 733,14. Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, στίχ. 2051. C u s a, I diplomî, 386,2,559,6. T r i n c h e r a, Syll., 112,85,124,95. Σ π. Ζ α μ π ε λ ί ο υ, Ἱταλοελληνικά, 101. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, 5,23 6,14. Ἐν τῷ βίῳ Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (PG, 93,1676) φέρεται καὶ τὸ ῥῆμα π α ρ α σ τ ρ α τ ῖ ζ ω.

² Βίος καὶ μαρτύριον τοῦ ἀγίου Δομετίου (Anal. Boll., 19,295,20,298,1,299,10, 315,3). Strata· στρωτή, CGL, 2,439,19.

³ Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ῆ τ ο υ, Ἐκθεσις, 438,8. Ἐδαφος ἐστρωμένον διὰ πλακῶν ἢ μαρμάρων χαρακτηρίζεται ὡς π λ α κ ω τ ὶ ὦ ἢ μ α ρ μ α ρ ω τ ὶ ὦ. Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ῆ τ ο υ, Ἐκθεσις, 84,5,106,13.

⁴ Περί τοῦ Μ. Κωνσταντίνου λέγεται ὅτι «ἦν οἰκοδομῶν γεφύρας καὶ ὁδοστρωσίας κατασκευάζων». (Ἰ ω ᾶ ν ν ο υ, Μνημεῖα ἀγιολογικά, 220). Πβ. καὶ τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν νεαράν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Σημείωσον ὅτι αἱ βασιλικαὶ ὁδοὶ συνετηροῦντο καὶ ἐπεσκευάζοντο δαπάναις τοῦ κράτους.

⁵ Ἐν Ρώμῃ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπῆρχον οἱ *curatores viarum* ἢ *viocuri*, Ἑλληνιστὶ δὲ ὁδῶν ἐπιμεληταί. Πβ. D u C a n g e, Constantinopolis Christiana, 69.

⁶ Βασιλικά, 58,11,10. Ἐπαναγωγή, 39,34.

⁷ Βασιλικά, 6,9,4,58,8,6.

⁸ Πανδέκται, 43,10. Βασιλικά, 58,8,8,11,12.

⁹ Λ ι β α ν ῖ ο υ, Δύσκολος ὄλισθεν § 6 τόμ. 6,554 (Förster).

¹⁰ H i p. N o i r e t, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination Vénitienne, 445.

¹¹ Βασιλικά, 58,8,11.

νά βλάβη αὐτὰς καὶ σμικρύνῃ τὸ μικρὸν ἄλλως τε πλάτος αὐτῶν. Οὕτως ἀπηγορεύετο οἱ ἐργαστηριακοὶ νὰ θέτωσι πρὸ τῶν ἐργαστηρίων τῶν διάφορα ἀντικείμενα, ἐξαίρουμένων τῶν κναφῶν, οἵτινες ἠδύναντο νὰ ἀπλώνωσι φορέματα καὶ τῶν τεκτόνων, οἵτινες ἠδύναντο νὰ τοποθετῶσι τροχοὺς εἰς τόσην ὅμως ἀπὸ τῆς θύρας τῶν ἐργαστηρίων τῶν ἀπόστασιν, ὥστε νὰ δύναται νὰ διέρχεται ἅμαξα¹. Κατὰ τὸ ἐπαρχικὸν δὲ βιβλίον (13,3) ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς *σαλδαμαρίους* (παντοπώλας), εὐπρεπείας χάριν, νὰ ἐκθέτωσιν εἰς τὰς ὁδοὺς κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ δεσποτικὰς ἑορτὰς τὰ ἐμπορεύματά των ἢ ὅταν διὰ τῶν ὁδῶν ἐγίνετο βασιλικὴ προέλευσις.

² Ἐπειδὴ δέ, ἔνεκα τῆς στενότητος τῶν δρόμων, τὸ φῶς αὐτῶν ἦτο ὀλίγον, διὰ τοῦτο δὲν ἐπετρέπετο νὰ κατασκευάζωνται ἐξῶσται τῶν οἰκιῶν τὰ λεγόμενα τότε *σωλάρια* ἢ *ταβλιὰ* εἰς τὰς ὁδοὺς, τῶν ὁποίων τὸ πλάτος ἦτο μικρότερον τῶν δέκα ποδῶν, οὐδὲ νὰ ὑπάρχωσι κάτωθεν τῶν ἐξωστῶν τούτων, καὶ πρὸς ὑποβάσταξιν αὐτῶν, τοῖχοι ἢ κίονες λίθινοι ἢ ξύλινοι, ὥστε νὰ ἀδικῆται ἡ ὁδός³. Οἱ κατασκευαζόμενοι ἐπ' ἴσης ἐξῶσται ὄφειλον ν' ἀπέχωσι τῶν ἀπέναντι αὐτῶν τοῦλάχιστον δέκα πόδας⁴.

⁵ Ἐννοεῖται δ' ὅτι, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις ταύτας καὶ τὰς ὑπὸ τοῦ νόμου εἰς τοὺς παραβάτας ἐπιβαλλομένας ποινάς⁶, ἀναφέρεται ὅτι πολλῶν ἀρχόντων αἱ οἰκίαι τοσοῦτον ἐξεῖχον, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν αὐταὶ στοὰν καλύπτουσαν τὴν δίοδον⁷.

⁸ Ἐπ' ἴσης αὐστηρῶς ἀπηγορεύετο, ἄνευ διαταγῆς τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, νὰ φράσῃ τις τὰς ρύμας διὰ τῆς κτιζομένης οἰκίας του⁸, οὐδ' ἐπετρέπετο, ἐπὶ τῇ προφάσει ἀνακαινίσεως, νὰ ὑψώῃ τις ἢ νὰ χαμηλώῃ ἢ νὰ μακύνῃ τὴν ὁδὸν⁷ ἢ νὰ κάμνῃ ὀπὴν ἢ γέφυραν εἰς δημοσίαν ὁδόν, ὁπότε ἐνήγγετο ὡς βλάπτων αὐτήν⁹.

¹ Πανδέκται, 43,7,8,10. Βασιλικά, 58,8,12. Σύνοψις Κ, 9,24 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 5,391).

² Νόμ., 12,5. Βασιλικά, 58,8,10.

³ Ζήνωνος, Διάτ., 128. Λέοντος, Νεαρά, 113 (Migne, PG, 107,652). Βασιλικά, 58,11,9.

⁴ Ὁ Θεοδοσιανὸς κώδιξ ὥριζεν, ἵνα ὁ τοιοῦτος ἡλικιῶς κρημνίζεται, ἢ δὲ οἰκία πᾶσα κατέχεται ὑπὲρ τοῦ δημοσίου (Βασιλικά, 58,11,9), ἢ δὲ διάταξις τοῦ Ζήνωνος, ἵνα ὁ κύριος τῆς οἰκίας πληρῶν ὡς πρόστιμον δέκα λίτρας χρυσοῦ, δέκα ὁ ἐργολάβος ἢ ἀρχιτέκτων, ὁ δὲ κατασκευάσας τεχνίτης νὰ τύπτεται καὶ ἐξορίζεται (κῶδ. Θεοδ., 25,5). Βλ. περὶ τῶν ἀνωτέρω Φ. Κοουλέ, Περὶ τὴν Βυζαντινὴν οἰκίαν, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. IB' 113 ἐξ.

⁵ Sil v. G. Mercati, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, BZ, 6,140.

⁶ Ἐπαναγωγή, 39,34. Πυρόχειρον ἠθέμιον, 18,38 (Zach. v. Lingenthal, JGR, 6,320).

⁷ Βασιλικά, 58,8,12.

⁸ Βασιλικά, 58,8,7.

Τέλος ἐλαμβάνετο πρόνοια, ἵνα κατὰ τὴν ρυμοτομίαν αἱ ὁδοὶ βλέπωσι πρὸς ἀνατολίας, ἵνα δέχονται περισσότερον φῶς¹.

Η ΚΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΟΔΩΝ

Παρ' ὅλα ἐν τούτοις τὰ λαμβανόμενα μέτρα, ἡ κατάστασις τῶν ὁδῶν τῶν πόλεων, καὶ δὴ καὶ τῶν τῆς πρωτευούσης, δὲν ἦτο καθ' ὅλου καλὴ περιηγητῆς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ὁ Odon de Deuil, ἔγραψε περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως· «ἡ πόλις εἶναι ρυπαρὰ καὶ πλήρης ἀκαθαρσιῶν»², ἐν ψηφίσματι δὲ τῆς Βενετικῆς συγκλήτου τοῦ 1455 ὁμολογεῖται ὅτι ἡ πόλις τοῦ Ἡρακλείου ἦτο «ἀκάθαρτος, ὡς εἶναι γνωστόν»³.

Καὶ ἐπεβάλλετο μὲν νὰ ρίπτεται ἐκτὸς τῶν πόλεων «πᾶν τὸ ἀχρεῖον καὶ ἀπόβλητον ὡς πρὸς τὴν τῶν ζώντων χρῆσιν»⁴, εἰς τὰς Βυζαντινὰς ἐν τούτοις ὁδοὺς ἠδύνατό τις νὰ ἴδῃ ἀπερριμμένα ράκη⁵, παλαιὰ δέρματα⁶, θνησιμαῖα ζῶα⁷, παιδίον ἀποχωρήματα⁸ καὶ κόπρον⁹ ἢ διάφορα τῶν οἰκιῶν ἀπορρίμματα¹⁰, πρὸς δὲ καὶ εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς καὶ τὰς στοὰς καὶ φάτνας ἀλόγων ζῴων ἢ καὶ τὰ ζῶα ταῦτα προσδεδεμένα¹¹.

Κατὰ τοὺς νόμους, οἱ ἀστυνόμοι ἔπρεπε νὰ φροντίζωσι νὰ μὴ ρίπτεται εἰς τὰς ὁδοὺς τι τὸ βλάπτον αὐτάς¹², ὑπὸ τὸ τί δὲ τοῦτο, πλὴν τῶν ἀπορριμμάτων, περὶ ὧν ἀνωτέρω ὁ λόγος, ἐννοοῦνται καὶ τὰ ρυπαρὰ ὕδατα, ὡς πιστο-

¹ Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, PG, 18,724.

² J. Ebersolt, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 33.

³ Hip. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination Vénitienne, 449.

⁴ Γρηγόριος Νύσσης, PG, 44,605.

⁵ Tafel, Eustathii opusc., 298,15. Δημητρίου Κυδωνη, Ἐπιστολαὶ (Boissonade, Anecdota Nova, 256).

⁶ Πανδέκται, 43,10. Βασιλικά, 58,8,12.

⁷ Χρυσόστομος, PG, 59,399. Γρηγόριος Νύσσης, Ἐνθ' ἀν. Βασιλικά, Ἐνθ' ἀν. Ἰωσήφ Βρυννίου, Λόγος δεύτερος εἰς τὴν σωτήριον σαύρωσιν, 2,163 (ἔκδ. Βουλγάρως).

⁸ Ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ (Legrand, Bibl. Gr. vulg., 2,37).

⁹ Γρηγόριος Νύσσης, Ἐνθ' ἀν. Πανδέκται, Ἐνθ' ἀν. Βασιλικά, 58,8,12.

¹⁰ Ταῦτα ἐν Κρήτῃ, ἐπὶ Βενετοκρατίας, συνειθίζετο νὰ συγκεντρῶνται εἰς ὀρισμένον δι' ἕκαστον ἐντὸς τῆς πόλεως μέρος καλούμενον κοπρέαν. Hip. Noiret, Ἐνθ' ἀν, 175.

¹¹ Ἀρμενοπούλου, Ἐξάβ., 2,4,26. Ἀγίου Ἀθανασίου, Εἰς τὸ πορευθέντες εἰς τὴν ἀπέναντι κόμην, PG, 28,180.

¹² Πανδέκται, 43,10. Βασιλικά, 58,8,11.

ποιείται ἐκ τῶν νόμων, οἷτινες ἀπηγόρευον νὰ μὴ ἐκδίδωσιν εἰς πλατεῖαν ἢ ρύμην πόλεως ἢ κώμης οἱ χαλαστῆρες ρυπαρῶν ὑδάτων «διὰ τὰς γινομένας ἀπὸ τούτων βλάβας τοῖς παριοῦσι»¹.

“Ὅτι βέβαια ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, καὶ δὴ εἰς ὠρισμένας περιστάσεις, ἐκαθαρίζοντο οἱ δρόμοι, ἔχομεν μεμαρτυρημένον· οὕτω, προκειμένου νὰ γίνῃ δημοσία βασιλικὴ προέλευσις ἢ θριαμβευτικὴ ὑποδοχὴ τοῦ ἐπανερχομένου νικητοῦ βασιλέως ἢ στρατηγοῦ, ὁ τὴν καθαριότητα τῆς πρωτευούσης ἐποπτεύων ἑπαρχος τῆς πόλεως διέτασσε νὰ φιλοκαληθῶσιν οἱ δρόμοι², μέτρα δὲ καθαρισμοῦ ὁδῶν ἐπὶ Βενετοκρατίας ἢ Φραγκοκρατίας μαρτυροῦνται ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ.

Γνωρίζομεν λοιπὸν ὅτι ἐν Ἡρακλείῳ τῆς Κρήτης, κατὰ διάταγμα τοῦ 1360, ἕκαστος τῶν κατοίκων ἀπηγορεύετο νὰ ρίπτῃ ἐκ τῆς οἰκίας του ἀκαθαρσίας εἰς οἰονδήποτε μέρος. Τὴν ἀποκομιδὴν ἀνελάμβανον καθ’ ἑκάστην διὰ τεσσάρων κάρρων δώδεκα ὀδοκαθαριστὰι πληρωνόμενοι ὑπὸ τῶν κατοίκων, ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς ἐκάστου καταστάσεως, τῶν πλουσίων μάλιστα πληρωνόντων τὸ εἰς τοὺς πένητας ἀναλογοῦν ποσόν³. Οἱ ὀδοκαθαριστὰι οὗτοι εἰδοποιοῦν διὰ κέρατος τοὺς κατοίκους νὰ φέρωσιν εἰς τὰς ἀμάξας των ὅ,τι εἶχον ἀπορριπτέον.

Τὰς συγκεντρούμενας δ’ ἀκαθαρσίας ὄφειλον οἱ αὐτοὶ ὀδοκαθαριστὰι νὰ ρίπτωσιν ἐκτὸς τῆς πόλεως εἰς θέσιν καλουμένην *κοπρέαν*. Ἐὰν δ’ οὗτοι παρημέλουν τὸ καθήκον των τοῦτο, τότε ὄφειλον καθ’ ἡμέραν δὲν εἰργάσθησαν νὰ πληρῶνωσι δώδεκα γρόσια. Ἐπίσης ὑπεχρεοῦντο οἱ πολῖται νὰ φιλοκαλῶσι κατὰ Σάββατον τὸ πρὸ τῆς οἰκίας των μέρος τῆς ὁδοῦ⁴.

Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου, περίπου κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, διέτασσοντο οἱ Κύπριοι «νὰ φουρκαλήσουν τὰ στενά» καὶ μάλιστα τὸ πρὸ τῆς οἰκίας του ἕκαστος τμήμα τῆς ὁδοῦ, τοῦ παραβάτου ὀφείλοντος νὰ καταβάλλῃ ὡς πρόστιμον ἑπτὰ καὶ ἡμισυ σολδία⁵.

Καὶ αὐτὰ μὲν ἐν Κρήτῃ διέτασσον αἱ ἀρχαί, ὅτι ὅμως τὸ κακὸν δὲν ἐθεραπεύετο δηλοῖ τὸ ὅτι τῷ 1455 πιστοποιεῖται ὅτι ἡ πόλις τοῦ Ἡρακλείου ὑπῆρξεν «*immunda ut omnibus notum est*» ἤτοι ἀκάθαρτος ὡς τοῖς πᾶσι

¹ Βασιλικὰ, 58,8,6. Ἀ ρ μ ε ν ο π ο ὑ λ ο υ, Ἐνθ’ ἀν. 2,4,82.

² Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ῆ τ ο υ, Ἐκθεσις, 499,14.

³ Ἐκαστος ἰδιοκτῆτης κατέβαλλεν ἀπὸ ἐνὸς μέχρι τεσσάρων γροσίων. J. J e g e r l e h n e r, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias im 14 Jahrhundert, BZ, 13,461. Κατὰ διάταγμα τοῦ 1407 ἕκαστος πολίτης ἔφραπε νὰ πληρῶνῃ τὸ 1/4 τῆς δαπάνης τῆς ἀπαιτουμένης διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν ἀπορριμμάτων του ἐκ τῆς κοπρέας τοῦ ἔξω τῆς πόλεως. H i p. N o i r e t, Ἐνθ’ ἀν. 175.

⁴ J. J e g e r l e h n e r, Ἐνθ’ ἀν. 13,460,461.

⁵ Ἀσίζαι τῆς Κύπρου, Α’ 286 (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 6,232).

γνωστὸν καὶ ἐλαμβάνετο πρόνοια «ut furet et teneatur ab omnibus munda et clara continue ab omni immundicia»¹.

Μικρὸν ἀνωτέρω ὠμίλησα διὰ τὰ εἰς τὰς ὁδοὺς ἐκ τῶν οἰκιῶν ριπτόμενα ρυπαρὰ ὕδατα. Ἐπιβεβαιῶται εἶναι ὅτι εἰς τὰ μεγάλα κέντρα δι' αὐτὰ καὶ τὰ ἀπὸ τῶν ἀφεδρῶνων ἀποχετευόμενα ὑπῆρχον ἰδιωτικοὶ ὑπόνομοι, οἵτινες εἰσέβαλλον εἰς δημοσίους ὁλοκούς², *καράβους*, ὡς καὶ νῦν ἐνιαχοῦ, καλουμένους³ ἢ *κανάλους* ἢ *καλάνους*⁴, οἵτινες, ἐγγώρυγοι ὄντες, ἐλαμβάνετο πρόνοια νὰ εἶναι ἀρχετὰ βαθεῖς. Τοιούτους, κατὰ τὰ Πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατεσκεύασεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ὥστε νὰ μὴ προέρχεται δυσωδία καὶ προκαλῶνται ἐπομένως νόσοι «ἀλλ' εἰς τὸ βάθος διέρχεσθαι τὰς δυσώδεις ὕλας καὶ κατέρχεσθαι εἰς τὴν θάλασσαν»⁵.

Τὰ κείμενα οὐχὶ σπανίως ὁμιλοῦσι περὶ τῶν εἰς τὴν θάλασσαν εἰς τὰς παραλίους πόλεις ἐκδιδόντων ἀκαθάρτων ὑπονόμων⁶, πρὸς δὲ καὶ περὶ τῶν ἐπιφορτισμένων τὴν καθαριότητα αὐτῶν *καλαοπλυτῶν* ἢ *καλαοπλυτῶν*⁷, τῶν ὁποίων, φυσικὰ, τὸ ἐπάγγελμα ἐθεωρεῖτο ἐπονεϊδιστὸν⁸.

Προσθεθεῖσθω δ' ὅτι διὰ τὴν συντήρησιν τῶν κανάλων τούτων ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ καταβάλλῃ εἰδικὸν τέλος ὁ ἔχων τὴν χρῆσιν αὐτῶν⁹.

Ἐπειδὴ εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Βυζαντινῶν πόλεων δὲν ὑπῆρχε σύστημα ἀποχετεύσεως τῶν ὀμβριῶν ὑδάτων, πολλαχοῦ δ' ἐν αὐταῖς ἐσχηματίζοντο

¹ H i p. N o i r e t, "Ενθ' ἀν. 419.

² Δίωκος Χρυσόστομου, Πρὸς Ἀλεξανδρεῖς, 15. Ἀρμενοπολίτου, Ἐξάβ, 2,480,81.

³ Ἀρμενοπολίτου, Ἐξάβ, 2,4,81. Κάραβος νῦν ἐν Θεσσαλονικίᾳ, Κρήτῃ καὶ Θράκῃ λέγεται ἢ καταβόθρα. Τὸ κάραβος ὡς τοπωνύμιον φέρεται νῦν ἐν Νάξῳ, Πάρῳ καὶ Κεφαλληνίᾳ. Πβ. Κ. Ἀμαντὸν ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. 27,38 τοῦ Λεξικ. Ἀρχείου.

⁴ Βασιλικά, 58,22α. Ἐπιθὶ καὶ Κ. Ἀμαντὸν ἐν Ἀθηνᾶς, 24,300,41,186. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1192 ἀναφέρεται «κάναλος τῆς δημοσίας ὁδοῦ. M i k l o s i c h - M ũ l l e r, Acta et Diplomata, 3,21. Περὶ ὑπονόμων τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. D u C a n g e, Constantinopolis Christiana, 2,84.

⁵ Ψευδοκωδινού, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 149,4.

⁶ Γαληνού, Περὶ τροφῶν δυνάμεως, βιβλ. 3 (Α. Κοραῖ, Ξενοκράτους καὶ Γαληνού περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς, 23). Νεῖλος ἀσκητῆς, P G, 79, 561. Ἰωάννου Ἀκτουαρίου, Περὶ τῶν ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, 2,7 (Ideler, Physici et medici Græci minores, 1,368,3,370,7).

⁷ Εἰς τὰ σχόλια τοῦ Ἐπικτήτου φέρεται: «πύον σιδηροῦν ἐπικαμπές μεθ' οὗ τὴν σηπεδόνα τῶν σκυβάλων ἀνιμῶνται οἱ λεγόμενοι καλαοπλύται». Καλοπλύτης νῦν ἐν Χίῳ λέγεται μικρὸς χεῖμαρρος χυνόμενος εἰς ὑπόγειον ἀγωγὸν τῆς χώρας καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν θάλασσαν. Κ. Ἀμαντὸν, Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Χίου, Ἀθηνᾶς τόμ. 27,38 τοῦ Λεξικ. Ἀρχείου.

⁸ Χρυσόστομου, P G, 61,331,414. Ὁ αὐτὸς ἱεράρχης (P G, 62,77) εἰς τοὺς φαίλους ἀνθρώπους συγκαταλέγει τοὺς κοπρώνας.

⁹ Βασιλικά, 16,1,27.

λάκκοι, τούς οποίους ἠναγκάζοντο οἱ πολῖται νὰ πληρώνωσι διὰ λίθων καὶ χωμάτων¹, διὰ τοῦτο, μετὰ βροχὴν, αὐταὶ ἦσαν πλήρεις πληθῶ² ἢ καὶ λιμναζόντων ὑδάτων, δι' ὧν ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ βαδίζωσιν καταρῶμενοι οἱ διαβάται³, τῶν οποίων οὐ μόνον διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἰς τὸν βόρβορον ἐκυλίσθησαν τὰ κτήνη, ἀλλὰ πολλάκις ὀλισθαίνοντες καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι⁴. Ἐναφέρεται μάλιστα ὅτι Ἀνδρόνικος ὁ γέρον, μεταβαίνων ἔφιππος εἰς τὸν ναὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, δεινῶς ἔκακοπάθησε κυλισθεὶς εἰς τέλαμα, ἔνεκα ὀλισθημάτων τοῦ ἵππου του⁵.

² Ἀλλὰ καὶ ἄλλα μειονεκτήματα εἶχον τότε αἱ ὁδοί. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐγνώριζον βεβαίως τὸ πετρέλαιον «τὸ γῆθεν ἔλαιον» ἢ «τὸ ἐκ πέτρας ἔλαιον» ἢ «τὸ πηγέλαιον», ὡς τὸ ἀπεκάλουν⁶, δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ ἐχρησιμοποιοῦν πρὸς φωτισμὸν τῶν ὁδῶν. Ὅτι τῶν μεγάλων πόλεων αἱ ὁδοὶ ἐφωτίζοντο, κατ' ὠρισμένους τοῦλάχιστον αἰῶνας, ἔχομεν σαφεῖς μαρτυρίας. Οὕτω γνωρίζομεν ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' ὁ ἔπαρχος τῶν πραιτωρίων Κῦρος διέταξε νὰ φωτίζονται αἱ ὁδοὶ τῆς πρωτευούσης⁷, περὶ φωτισμοῦ δὲ τῶν ὁδῶν Ἀντιοχείας καὶ Καισαρείας κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἔχομεν ἐκ τοῦ Λιβανίου, Εὐαγρίου καὶ ἄλλοθεν μαρτυρίας⁸.

Κατὰ τὸν 5' αἰῶνα ὁ Προκόπιος μέμφεται τὸν Ἰουστινιανὸν ὅτι, χάριν

¹ Χρυσόστομος, PG, 47,458.

² Χρυσόστομος, PG, 61,94. Ὁ Ἰώσηπος, Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, 1,21,11 ὁμιλεῖ διὰ τὴν «Ἀντιοχέων πλατεῖαν οὐ φευκτὴν; οὐσαν ὑπὸ βορβόρου». Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Varia Graeca sacra*, 27,6). Νικητὰ Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 780,4. Δημ. Κυδωνη, Ἐπιστολαὶ (Boissonade, *Anecdota nova*, 257,278). Ἐν τῷ περικολόγῳ (Wagner, *Carpina Graeca*, 202,1) λέγεται ὅτι οἱ μεθυσθέντες κοιμῶνται εἰς τὰς ρυμὰς καὶ ἐμπηλώνονται. Ὁ δὲ Μανουὴλ Χρυσολωγᾶς (PG, 156,41) τὸν λόγον ποιούμενος περὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐμβόλων, προσθέτει ὅτι οὕτως ἡδύνατο τις «ἄνευ πληθῶ πᾶσαν διέναι».

³ Διβανίου, Δύσκολος ὄλισθεν, § 6 (τόμ. 6,554 Föster). Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, PG, 111,657. Th. Presse I, Johannes Tzetzae epistolae, 27.

⁴ Silv. G. Mercati, *Gli aneddoti d'un codice Bolognese*, BZ, 6,134,135.

⁵ Νικηφόρου Γεγοργᾶ, Ἱστορ., 1,373,17. Νικητὰ Χωνιάτου, Χρον. Διήγ., 780,3.

⁶ Tafel, *Eustathii opusc.*, 171,41. Βλ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Gange ἐν λ. πηγέλαιον.

⁷ Πασχάλιον χρονικόν, 588,11.

⁸ Λιβανίου, Πρὸς Θεοδοσίον τὸν βασιλέα κατὰ Τισαμενοῦ, 37 (τόμ. 3,183, 10 Föster). Εὐαγρίου, Ἐκκλ. ἱστορ., PG, 86²,2857. Fr. Schemel, *Basiliius und die Schule von Caesarea* (Philolog. Wochenschrift, 42 (1922) στήλ. 621) Βλ. ὅσα περὶ τοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν πόλεων κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα γράφει ὁ J. N. Bakhuizen, *Die ouden christelijke monumenten van Ephesus*, 89.

τῶν δαπανῶν διὰ τὴν ὀχύρωσιν «οὔτε λύχνα ταῖς πόλεσιν ἐν δημοσίῳ ἐκάετο οὔτε τις ἄλλη ἦν παραφυχὴ τοῖς ταύτας οἰκοῦσι»¹, κατὰ μάρτυρα δὲ τὸν Εὐάγριον, ἐπὶ Μαυρικίου, ἐν Ἀντιοχείᾳ ὑπῆρχον «δημόσια καὶ ἰδιωτικά λύχνα»². Προσεπιμαρτυροῦσι δὲ περὶ τοῦ φωτισμοῦ τῶν ὁδῶν τῶν μεγάλων πόλεων πρῶτον τὰ λεγόμενα περὶ «δημοσίας λυχναφίας» ἢ «δημοσίας φωταγωγίας» κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τοῦ Πάσχα ἢ εὐχαρίστων γεγονότων³ ὥς καὶ τὸ ἐν τοῖς Βασιλικαῖς λεγόμενον ὅτι τὸ ἐκ τοῦ φόρου τοῦ χρυσαργύρου περισσεῦον ὤφειλεν «ἀναλίσκεσθαι εἰς ἀναγκαίας χρεῖας τῆς πόλεως οἷον ἔργα ἢ σιτωνίαν ἢ ρῶτα»⁴.

Λέγοντες δ' ὅτι ἐφωτίζοντο αἱ ὁδοὶ τῶν μεγαλοπόλεων ἐννοοῦμεν τῶν κεντρικῶν ὁδῶν τὸν φωτισμὸν· ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται πῶς ὁ Χρυσόστομος ὁμιλεῖ περὶ περιερχομένων «ἐν σκότῳ καὶ πληρῶ»⁵, ἦν πληροφορίαν πολὺ βραδύτερον διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπιβεβαιοῖ ὁ Odon de Deuil, βεβαιῶν ὅτι εἰς πολλὰ μέρη τῆς πρωτεύουσας ἐβασίλευεν αἰωνία νύξ⁶ καὶ ὁ ἀνώνυμος δὲ ὁμιλῶν περὶ τῶν σκοτεινῶν ὁδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁷.

Καὶ προσεπάθουν μὲν νὰ κολάσωσι τὸ μειονέκτημα τοῦτο τοῦ σκότους οἱ πρόγονοι ἡμῶν δᾶδας ἀνά χεῖρας κρατοῦντες, δσάκις παρίστατο ἀνάγκη νύκτωρ νὰ ἐξέλθωσι⁸, τὸ τοιοῦτον ὅμως δὲν ἠμπόδιζε νὰ εἶναι ἐπικίνδυνος ἢ ἐν καιρῷ νυκτὸς πορεία, ἀφ' οὗ οἱ ἐπωφελοῦμενοι τοῦ σκότους κακοποιοὶ διέπραττον διάφορα ἐγκλήματα⁹.

ΠΟΘΕΝ ΕΛΑΜΒΑΝΟΝ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΟΔΟΙ

Κυρίαν πηγὴν διὰ τὰ ὀνόματα τῶν ὁδῶν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἔχομεν τοὺς μ.Χ. παπύρους¹⁰ καὶ τὰ ἔγγραφα. Ἐκ τούτων λοιπὸν πληροφορο-

¹ Π ρ ο κ ο π ῖ ο υ, Ἀνέκδοτα, 26,7.

² Εὐάγριον, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, 6,8 (228,4 Bidez - Parmentier).

³ Γ ρ η γ ὄ ρ ι ο ς Θ ε ο λ ὄ γ ο ς, PG, 33,624. Πασχάλιον χρονικόν, 572,8.

⁴ Βασιλικά, 56,12α. Πβ. καὶ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ ἔ, Εἶχον νυκτοφύλακας οἱ Βυζαντινοί; (Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, 381,382).

⁵ Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, PG, 61,94.

⁶ J. Ebersolt, Constantinople Byzantine et les voyageurs du Levant, 33.

⁷ Silv. G. Mercati, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, BZ, 6,134.

⁸ Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς, PG, 51,237· 52,615. Βίος τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, 12,22 (De Boor). Νικῆτα Παφλαγόνοϲ, Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως βίος, PG, 105,524. Ἀ ν ν η ς Κ ο μ ν η ν ἦ ς, Ἀλεξιάς, 1,100,β. Νικηφόροϲ Γ ρ η γ ο ρ ἄ, Ἱστορ., 82,23.

⁹ Ἐπιθι Φ. Κ ο υ κ ο υ λ ἔ, Ἐνθ' ἀν. 381. J. Ebersolt, Ἐνθ' ἀν. Ὅρα ὅτι κατὰ τοὺς Πανδέκτας (9,3,1) κοινῆς ὠφελείας ἦτο νὰ διέρχεται τις διὰ τῶν ὁδῶν ἄνευ φόβου καὶ κινδύνου.

¹⁰ Alf. Stöckle, Spätromische und byzantinische Zünfte (Klio, 9 Beiheft, 150,151).

ρούμεθα ὅτι αἱ ὁδοὶ τότε ὠνομάζοντο α') ἀπὸ προσώπων, τὰ ὁποῖα ἢ πρῶτα κατόκησαν ἐν αὐταῖς ἢ ἦσαν τὰ ἐπισημότερα ἐκ τῶν παροικούντων ἢ καὶ οἰκονομικῶς συνέβαλον εἰς τὴν κατασκευὴν αὐτῶν. Οὕτως ἔχομεν ἄμφοδον Ἀροκρατίωνος¹, ἄμφοδον Κρητικοῦ², «δρόμον Θεήριδος»³, «ὁδὸν τοῦ Γαλάτη»⁴, «ὁδὸν τοῦ Καστροῦϊωάννου»⁵, «ρύμην τοῦ Κουτσοβέλου»⁶, «στράταν τοῦ Πελεγρίνου»⁷ κτλ. β') ἀπὸ συμπατριωτῶν κατοικούντων ἐν αὐταῖς πβ. τὸ συχνὰ ὑπὸ τῶν παπύρων ἀναφερόμενον «ἄμφοδον Μακεδόνων» καὶ «Κρητικὸν ἄμφοδον»⁸, γ') κατὰ παλαιὰν συνήθειαν⁹, ἀπὸ τῶν ἐχόντων ἐν αὐταῖς τὰ ἐργαστήριά των τοῦ αὐτοῦ ἐπαγγέλματος πβ. «ἄμφοδον ἢ λαύρα τῶν χηνοβοσκῶν»¹⁰, «ἄμφοδος ἢ λαύρα σκυτέων»¹¹, «λαύρα ποιμένων»¹² ἢ «ἄμφοδος ποιμενική»¹³, «διέξοδος ἀσκοθυραρίων»¹⁴, «ὁδὸς ἢ λαύρα ζωναρῶν»¹⁵, «ἄμφοδον λιλυφείων»¹⁶. δ') ἀπὸ τὰ ἐν αὐταῖς κατ' ἐξοχὴν πωλούμενα ὡς λ.χ. «ἄμφοδος ἢ ρύμη μυροβαλάνου»¹⁷, ε') ἀπὸ σημαντικῶν οἰκοδομημάτων ἐν αὐταῖς ἢ ἐγγὺς αὐτῶν κειμένων λ.χ. «δρόμος γυμνασίου»¹⁸, «ρύμη θερμῶν βαλανείων»¹⁹, ς') ἀπὸ ἐκκλησιῶν οὕτως ἔχομεν «ρύμην τῆς ἁγίας ἐκκλησίας»²⁰, «λαύραν τοῦ εὐκτηρίου τοῦ ἁγίου Βίκτωρος»²¹, «ὁδὸν τοῦ ἁγίου Θεοδώρου ἢ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου»²², «ρύμην τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ»²³, «στενὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου»²⁴, «ἄμφοδον τῆς ἁγίας Εὐφημίας»²⁵, «ὁδὸν τῆς

¹ Fayūm towns Papyri, 95,9.

² P. Oxy., 105,4,1458 στήλ. I, 9.

³ P. Oxy., 911,13.

⁴ C u s a, I diplomì, 390,4.

⁵ S p a t a, Diplomi Greci Siciliani inediti, 8,48.

⁶ T r i n c h e r a, Syll., 520,8.

⁷ C u s a, Ἔνθ' ἀν. 671,12.

⁸ Πβ. τὰ σημερινά, τὰ Κρητικά, τὰ Μανιάτικα, τὰ Ψαριανά.

⁹ A l f. S t ö c k l e, Ἔνθ' ἀν. 148,149.

¹⁰ P. Oxy., 147,20,1634,5.

¹¹ P. Oxy., 1037,12. Heisenberg - Wenger, Byzant. papyri, 8,19,16,8.

¹² P. Oxy., 99,7. Πβ. τὰ σημερινά τὰ σκοινοπλοκάδικα, τὰ γύφτικα.

¹³ P. Oxy., 75,17.

¹⁴ M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, 3,51.

¹⁵ M i k l o s i c h - M ü l l e r, Ἔνθ' ἀν. 3,88.

¹⁶ P.B., 137,5.

¹⁷ P. Oxy., 254,5,1276,6.

¹⁸ P. Oxy., 1116,5.

¹⁹ P. Oxy., 43 verso στήλ. III.

²⁰ M a s p e r o, Papyri, 67,314,8.

²¹ Heisenberg - Wegner, Ἔνθ' ἀν. 9,37.

²² F. P r e i s i g k e, Antikes Leben nach den ägyptischen papyri, 124.

²³ C u s a, I diplomì, 637,12.

²⁴ T r i n c h e r a, Syll., 152,114.

²⁵ P. Oxy., 1038,23.

ἁγίας ᾽Αγάθης»¹, «ρούμην τῆς ἁγίας Βαρβάρας»², ζ') τέλος αἱ ὁδοὶ φαίνεται ὅτι ὠνομάζοντο καὶ ἀπὸ διαφόρων ἐμβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐξωγραφίζοντο ἢ ἐξηρτῶντο ἀπὸ τοὺς κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτῶν τοίχους, ὡς δεικνύει ἡ παρὰ Μαλάλα μνημονευμένη «ρούμη τὸ ἐλάφιν»³.

ΑΙ ΕΝ ΤΑΙΣ ΟΛΟΙΣ ΚΡΗΝΑΙ, ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΜΙΔΙΑ

Ἦδη οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες παραδίδεται ὅτι μεγάλην κατέβαλλον φροντίδα πρὸς ὕδρευσιν τῶν πόλεων τῆς ᾽Ανατολῆς ὑδραγωγοὺς σωλῆνας κατασκευάζοντες καὶ δι' αὐτῶν μακρόθεν τὸ ὕδωρ διοχετεύοντες⁴. Τῶν ὑδραγωγῶν τούτων, οἷτινες, προτοῦ δι' αὐτῶν ρεῦση τὸ ὕδωρ, ἐκαλοῦντο *ὕδρεϊα*⁵, γενικῶς δὲ μετὰ τὴν διέλευσιν τοῦ ὕδατος *ἀγωγοί*⁶, συχνὰ γίνεται μνεῖα ὑπὸ τῶν συγγραφέων. Οὕτως ὁ Μ. Βασίλειος λόγον ποιεῖται διὰ τοὺς εἰς τὰς πόλεις οἰκοδομοῦντας ἀγορὰς «καὶ ὑδραγωγοὺς ἐπισκευάζοντας»⁷, κατὰ δὲ τὰ πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ ὄλκός τῶν ὑδάτων τῆς πρωτεύουσας ἐγένετο ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου⁸.

Ἀναφέρεται πρὸς τούτους ὅτι ὁ ᾽Αναστάσιος εἰς τὴν Ἱεράπολιν ἔφερε μακρόθεν καὶ δι' ἀνωμάτων τόπων ὕδωρ ἄφθονον⁹, ὅτι ὁ ᾽Ιουστινιανὸς εἰς τὴν λουτροπόλιν τῆς Βιθυνίας, τὰ Πύθια, πάσχουσαν ἀπὸ ἔλλειψιν ὕδατος, διωχέτευσεν «πηγὰς ποτίμων ὑδάτων»¹⁰, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος ἐπεσκευάσθη ὁ πολὺ, φυσικὰ, ἀρχαιότερος ἀγωγὸς τῆς ᾽Αλεξανδρείας¹¹, ὅτι ἐπ' αὐτοῦ κατεσκευάσθη ἀγωγὸς ὕδατος εἰς τὴν πόλιν Δάρρας καὶ κρήναι εἰς τὰς ἀμφοδούς τῆς ᾽Αντιοχείας¹², γνωστὸν δ' εἶναι ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει

¹ Trinchera, Syll., 555,14.

² Cusa, I diplom., 89,14.

³ Μαλάλα, Χρονογρ., 345,18. Ὅρα ὅτι καὶ ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὸν μεσαιῶνα, ἀντὶ τῶν σημερινῶν ἀριθμῶν τῶν δδῶν, ἐχρησιμοποιοῦν δι' ἐκάστην οἰκίαν διαφόρους παραστάσεις φυτῶν, ζώων καὶ τῶν τοιούτων. Ἀπὸ τῶν ἐμβλημάτων ἐννοεῖται ὠνομάζοντο καὶ διάφορα οἰκοδομήματα, πβ. τὰ ὀνόματα λουτρῶν ἵππος, κἀνθαρὸς. Παλατ. ᾽Ανθολ., 9,628 (Dindorf). Μαλάλα, Χρονογρ., 192,8 καὶ ᾽Ιουστινιανοῦ, Νεαρά 96,15.

⁴ Μαλάλα, Χρονογρ., 217,1.

⁵ Χρυσόστομος, PG, 59,695.

⁶ Φρυνίχου, ᾽Επιτομή, 314.

⁷ PG, 29,448.

⁸ Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 2,138,9 (Preger).

⁹ Προκόπιος Γάζης, PG, 87³,2817.

¹⁰ Προκόπιου, Περὶ κτισμάτων, 5,3,19 (156,17 Haury).

¹¹ Μαλάλα, Χρονογρ., 445,8.

¹² Προκόπιου, περὶ κτισμάτων 220,10,241,9 (Bónn.).

τῷ 368 ἐπὶ Οὐάλεντος ἐκτίσθη ὑπόνομος ὕδατος, ὅστις μετὰ ταῦτα ἐπεσκευάζετο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων¹.

² Ἐκ τῶν κεντρικῶν εἶτα δλκῶν διὰ μολυβδίνων³ ἢ πηλίνων σωλίνων⁴, οἷτινες ἐλαμβάνετο πρόνοια νὰ εἶναι μᾶλλον στενοί⁵, τὸ ὕδωρ διεβιβάζετο εἰς διαφόρους ἀνὰ τὰς ὁδοὺς κρήνας⁶ ἔνθα προσερχόμενοι οἱ πολῖται μετὰ πηλίνων ὕδροδοχείων ὕδρευοντο⁶.

Πλὴν τῶν κρηνῶν, εἰς τὰς ὁδοὺς, μάλιστα τὰς ἐκτὸς τῶν πόλεων, πρὸς ὑπολογισμὸν τῶν μιλιασμῶν, τῶν κατὰ μίλια δῆλα δὴ ἀποστάσεων⁷, ἠδύνατο τις νὰ ἴδῃ καὶ στύλους ἢ στυλίσκους μαρμαρίνους, οὓς οἱ συγγραφεῖς καλοῦσι εἴτε *σημεῖα*⁸, εἴτε *μίλια*⁹ διὰ τὴν ἀρχικῶς κατὰ χίλια βήματα ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν¹⁰ καὶ οἷτινες ἔφερον πλατέα ἀβάκια ἐφ' ὧν ἐχαράσσοντο σχετικαὶ μὲ τὴν ἀπὸ τοῦ κέντρου ἀπόστασιν ἐπιγραφαί¹¹.

Τέλος εἰς τὰς μακρὰς λεωφόρους, καὶ μάλιστα εἰς τὰ σημεῖα τῆς διασταυρώσεως αὐτῶν, ὁ διαβάτης ἠδύνατο νὰ ἴδῃ ἐπὶ κίονων ἰδρυμένους σταυ-

¹ Ἀ ν ω ν ὄ μ ο υ, Σύνοψις χρονικὴ (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 7,350,25). Γ. Παχυμέρης, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, 512,17. J. H e b e r s o l t, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 23,8 ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

² Γ ρ η γ ὄ ρ ι ο ς Θ ε ο λ ὄ γ ο ς, PG, 36,296. Μ. Β α σί λ ε ι ο ς, PG, 31,1389.

³ Πανδέκται, 8,5,13.

⁴ T a f e l, Eustathii opusc., 347,80.

⁵ Π ρ ο κ ο π ί ο υ, Περὶ κτισμάτων, 2,3,24. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Δέσεις εἰς τὸν βασιλέα κύριον Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν. R e g e l, Fontes rerum byzantinorum, 127.

⁶ Χ ο ρ ι κ ί ο υ, Εἰς Ἀράτιον Δοῦκα καὶ Στέφανον ἄρχοντα, 61,1,11 (Förster - Richtsteig).

⁷ Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα τὰ μήκη τῶν ὁδῶν ἐμετροῦντο κατὰ στάδια ἔχοντα διάφορον κατὰ πόλεις μῆκος· εἰς τὴν Ἀττικὴν π.χ. καὶ τοὺς Δελφοὺς τὸ στάδιον εἶχε μῆκος 177,55 μέτρ., εἰς τὴν Ὀλυμπίαν 192,27 καὶ εἰς τὴν Ἐπίδαυρον 181,08. Θ. Δεσποτοπούλου, Ἡ ὁδοποιία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον (Τεχνικὰ Χρονικά, ἔτ. 9ον 1940,13 ἰδ. αὐτ. ἀποσπ.).

⁸ Παλάδιος Ἐλενοπούλεως, PG, 34,1052. Καλλινίκου, Βίος τοῦ ὁσίου Ὑπατίου, 60,66,117. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δανιὴλ τοῦ Στυλίου (Anal. Boll., 32,124). Θεοφάνου, Χρονογρ., 2,26,6 (De Boor). Ἰωάννης Κλίμακος, PG, 88,812 καὶ πολλαχοῦ ἄλλαχοῦ.

⁹ Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δωροθέου διδασκαλαὶ ψυχωφελεῖς, PG, 88,1725.

¹⁰ Τοῦς γε μὴν σταθμοὺς μίλια πατριῶς ἐγάλουν ἀπὸ τῆς χιλιάδος τῶν βημάτων (Λυδοῦ, Περὶ μηνῶν, 54,72,124,11· Wunsch). Κατὰ τὰ ἐπαρχικὰ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου, τοῦ ἀρχιτέκτονος, τὸ μίλιον εἶχε μῆκος ἑπτὰ σταδίων καὶ ἡμίσεος (Ἀρμενοπούλου, Ἐξάβ., 2,4,12 σ. 210) τὸ αὐτὸ δὲ λέγει καὶ ὁ Σουίδας ἐν λ. στάδιον· ἑπτὰ καὶ ἡμισὺ στάδια ποιοῦσι μίλιον.

¹¹ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, PG, 136,565.

ρούς, τοὺς ὁποίους, κατὰ τῆς ἐπηρείας τῶν πονηρῶν πνευμάτων ἀνεστηλωμένους¹, ἐλλαβῶς προσεκύνει.

ΟΙ ΕΜΒΟΛΟΙ

Οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες εἰς τὰς μεγάλας πόλεις τῆς Ἀνατολῆς ἔκτιζον, κατὰ τὸ σχέδιον τῶν Ρωμαϊκῶν πόλεων, στοὰς ὑπωρόφους, ὑφ' ἃς ἐπροστατεύοντο οἱ πολῖται ἀπὸ τοῦ ἡλίου, τῆς βροχῆς καὶ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν². Συνεχίζοντες τὴν συνήθειαν ταύτην οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, ἐφρόντιζον αἱ πόλεις τοῦ κράτους τῶν νὰ ἔχωσι στοὰς. Οὕτω τοιαύτας ἀναφέρεται ὅτι ἔκτισεν ἐν Κωνσταντινουπόλει Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας, περὶ ὧν κατὰ τὸν Π' καὶ ΙΕ' αἰῶνα ὀμιλοῦσι Γρηγόριος ὁ Κύπριος καὶ Μανουὴλ ὁ Χρυσολωρᾶς³, στοὰς μεγάλας λέγουσιν οἱ συγγραφεῖς ὅτι εἶχεν ἡ Νικουμήδεια⁴, τὰς ὁποίας, ὑπὸ σεισμοῦ καταπεσούσας, ἀνήγειρε Θεοδόσιος ὁ Β'⁵. Εἰς τὸ Δαράς, τὴν μετέπειτα Ἀναστασιούπολιν, παραδίδεται ὅτι ὁ Ἀναστάσιος ἔκτισε ὁμοίως δημοσίας στοὰς⁶, ὁ Εὐσέβιος ὀμιλεῖ περὶ κίωνων ὑποβασταζόντων τὰς δημοσίας στοὰς τῆς Καισαρείας⁷, ὁ Ἰουστινιανός, ἀνανεώσας τὴν Μαρτυρούπολιν τῆς Ἀρμενίας, ἐπεσκεύασε τὰς ὑπὸ τοῦ χρόνου φθαρείσας δημοσίας στοὰς τῆς⁸, στοὰς δὲ ἔκαμε καὶ εἰς τὴν Σεργιούπολιν⁹, ἔπαινε δὲ καὶ ὁ Χορῆκιος

¹ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Ἐνθ' ἀν. Θεοδώρου Στουδίτου, Ἐπιστολαί, PG, 99,1260. Νικήτα Παφλαγόνο, Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως βίος, PG, 105,517. Trinchera, Syll., 225,298. Sprata, Le pergamenne Grece, 165,1. Πβ. καὶ ὅσα σχετικὰ ἐσημείωσα ἐν τῇ μικρῇ διατριβῇ μου τὸ κίονιον τοῦ Νεοφύτου ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 8,151 ἐξ. Πρόσθετε ὅτι, πρὸς προστασίαν τῶν πόλεων, οἱ Βυζαντινοὶ ἐνεπήγνυον σταυρὸν ὑπὲρ τὰς πύλας τῶν φρουριῶν τῶν. Συμεῶν Μεταφράστῆς, PG, 115,440.

² Ὁρισιμένως ἀναφέρεται ὅτι ὁ Τιβέριος ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας ἔκτισε δύο τοιαύτας μεγάλας στοὰς ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς τῆς ὁδοῦ. Ἰωσήπου, Ἰουδ. Ἀρχαιολ., 16,5,3. L. de Beylié, L'habitation byzantine, 41. G. Downey, Imperial building records in Malalas, BZ, 38,306,307.

³ Ψευδοκωδινού, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 2,283 (Preger). Γεωργίου Κυπρίου, Ἐγκώμιον εἰς Μιχαὴλ Παλαιολόγον, PG, 142,376. Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Ἐπιστολή πρὸς τὸν Ἰωάννην βασιλέα, PG, 156,41,56. Περὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἔμβολων βλ. Ducange, Constantinopolis Christiana, 109 ἐξ.

⁴ Λιβανίου, Μονωδία ἐπὶ Νικουμήδειᾳ, 7 (τόμ. 4,333,6· Förster).

⁵ Μαλάλα, Χρονογρ., 363,12.

⁶ Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ., 1,630,15.

⁷ Εὐσεβίου, Περὶ τῶν μαρτύρων Παλαιστίνης, 9,12.

⁸ Μαλάλα, Ἐνθ' ἀν.

⁹ Πρωκοπίου, Περὶ κτισμάτων, 235,12 (Βόνν.).

τὸ μέγεθος τῶν ἐν Γάζη τοιούτων¹, περὶ διαφόρων δὲ στοῶν τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τὸν 7' αἰῶνα ὁμιλοῦσιν ὁ Εὐάγριος καὶ ὁ Προκόπιος².

Τὴν χρῆσιν τέλος τῶν στοῶν τούτων, ἃς πολλάκις ἔχομεν μνημονευόμενας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ ἐν μωσαϊκοῖς ζωγραφιζομένας, εὐρίσκομεν καὶ ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα³.

Αἱ στοαὶ αὗται, αἵτινες καλοῦνται «δημόσιαι στοαὶ»⁴ ἢ ἔμβολοι⁵ «παρὰ τὸ τὸν λαὸν ἐμβαίνειν» κατὰ τὸ Μ. Ἑτυμολογικόν⁶ ἢ, ὀρθῶς, παρὰ τὸ εἰς αὐτὰς «ἐμβάλλειν τὸν λαόν»⁷, εἶχον ἀρκετὸν μῆκος. Κατὰ τὸν Ἰώσηπον, ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ Τιβερίου ἐκτίσθη δημοσία στοὰ μήκους εἴκοσι σταδίων⁸, περὶ Νικομηδείας μαρτυρεῖται ὅτι «ἀναβαίνουσα ἐπὶ τὸν λόφον ἦν διειλημμένη στοῶν δυσὶ δυάσι διηκούσαις τοῦ παντός»⁹, λέγει δὲ καὶ ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς περὶ τῶν ἐμβόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως «διὰ τῶν σκεπαστῶν καὶ φρακτῶν τούτων δρόμων διὰ πάσης ποτὲ τῆς πόλεως δικνουμένων ἐξεῖναι ἄνευ πηλοῦ καὶ ἀκτίνος πᾶσαν αὐτὴν διέναι»¹⁰, πληροφοροῖα τὰς ὁποίας ἐπιβεβαιοῦσι καὶ αἱ εἰκόνες ὡς λ.χ. ὁ χάρτης τῆς Μαδιβάς, καὶ ἄλλαι ἀπεικονίσεις¹¹.

Οἱ ἔμβολοι οὗτοι, οἵτινες ὠνομαζόντο εἴτε ἀπὸ τῶν διαστάσεων εἴτε ἀπὸ τοῦ σχήματος π.χ. «μακρὸς ἔμβολος» «τὸ σῖγμα», «οἱ σιγματοειδεῖς ἔμβολοι»,

¹ Χ ο ρ κ ι ο υ, Ἐπιτάφιος ἐπὶ Προκοπίῳ, 27,23 (Förster - Richtsteig).

² Ε ὑ α γ ρ ί ο υ, Ἐκκλησι. ἱστορία, 1,18. Π ρ ο κ ο π ί ο υ, Ἐνθ' ἄν. 241,8.

³ Σ π. Θ ε ο τ ό κ η, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, τόμ. 2 τεύχ. 1,85,148.

⁴ Ε θ σ ε β ί ο υ, Ἐνθ' ἄν. Ἀ ρ μ ε ν ο π ο ύ λ ο υ, Ἐξάβ., 2,442,43.

⁵ Ὅρα ὅτι καὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας ἔχομεν δεξιὸν καὶ ἀριστερὸν ἔμβολον.

⁶ ΜΕ, 334,18. Ὁ Gaisford, παρανοῶν τὸ χωρίον, νομίζει ὅτι πρόκειται περὶ στρατιωτικῆς παρατάξεως.

⁷ Ὁ Du Cange ἐν τῷ Ἑλληνικῷ γλωσσarioῦ του ἐν λ. ἔμβολος λέγει «vel ab ἐμβάλλειν quod homines intro se mittant vel ab τὸν λαόν ἐμβαίνειν»... alios velle sic dictos quia subvolumina sunt vel quia sub illis ambulat». Τὸ ἔμβολος παρὰ τὸν λαόν ἐμβάλλειν=εἰσέρχεσθαι, καταφεύγειν παράγει καὶ ὁ Reiske σχολιάζων χωρίον τῆς ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, 2,130. Ὁ Ἀ θ ν ά σ ι ο ς Β ε ρ ν α ρ δ ά κ η ς (Πόθεν τὰ Βυζαντινὰ ἔμβολα, μνημῖον παράρτημα Ἀθηνῶν, 1909,8) συνέδεσε τὴν λ. μετὰ τὰ Ρωμαϊκὰ rostra (ἔμβολα), ὁ δὲ K. D i e t e r i c h, Sprache und Volksüberlieferung der südlichen Sporaden 272 συνδέει τὴν λ. πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἔμβολον τὸ δηλοῦν σφηνοειδὲς τμήμα γῆς. Τὴν ἐκ τοῦ ἐμβάλλειν ἑτυμολογίαν ἐνισχύουσι καὶ τὰ ἔξῃς δύο χωρία τοῦ Χρυσοστόμου. «Κἂν εἰς ἀγορὰν ἐμβάλλῃς, κἂν εἰς τὰς ὁδοὺς» «τοῖς ἐν ἐρημίαις διατρίβουσιν οὐδέποτε εἰς πόλιν ταχέως οὐδὲ εἰς ἀγορὰν ἐμβεβληκόσι» (PG, 59,219' 61,35).

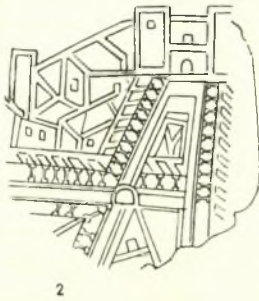
⁸ Ἰ ω σ ή π ο υ, Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, 1,21,11.

⁹ Λ ι β α ν ί ο υ, Μονοψία ἐπὶ Νικομηδείᾳ, 7 (τόμ. 4,333,6).

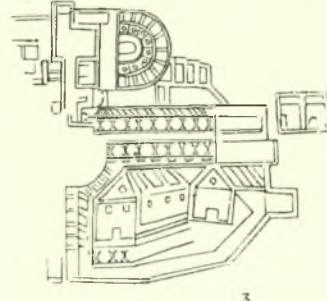
¹⁰ Μ α ν ο υ ή λ Χ ρ υ σ ο λ ω ρ ᾶ, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάννην βασιλέα, PG, 156,41. Πβ. καὶ Du C a n g e, Constantinopolis Christiana, 109.

¹¹ Βλ. L. d e B e y l i é, L'habitation byzantine, 41,42.

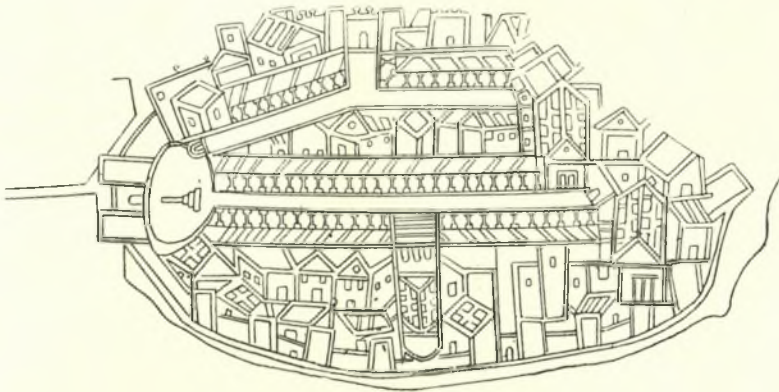
εἶτε ἀπὸ τῶν ἰδρυτῶν των πβ. «ὁ τῶν Δομνίνου ἔμβολος» «ὁ Βιβιανού»¹, «ὁ τῶν Μοσχιανοῦ»², «Ζωΐλου στοά», «Καλλίστου στοά»³, εἶτε καὶ ἀπὸ τῶν γειτονικῶν οἰκοδομημάτων ἢ ἀγορῶν π.χ. «ἔμβολος τοῦ φόρου τοῦ Κωνσταν-

2

3

1

Οἱ ἔμβολοι Ἱερουσαλήμ 1, Ἀσκάλωνος 2 καὶ Γάζης 3, κατὰ τὸν μωσαϊκὸν χάρτην τῆς Μαδιβάς, αἰῶνος ἕκτου.

τίνου»⁴, εἶτε ἀπὸ τὰ ἐν αὐτοῖς κατ' ἐξοχὴν ὑπάρχοντα ἐργαστήρια «ἔμβολος τῶν χαλκοπρατειῶν ἢ ἀργυροπρατειῶν»⁵, ἦσαν στοαὶ ἔχουσαι κατὰ τὴν πρόσ-

¹ Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia Graeca sacra*, 5,2,27,6).

² Μ α λ α, Χρονογρ., 490,19. Ἐπιθι καὶ Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 52,17,54,4,14,56,5.

³ Εὐαγγέριον, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, 1,18 (PG. 86°,2469).

⁴ Πασχάλιον χρονικόν, 1,623,6. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 420,14.

⁵ Ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχε 52 ἔμβόλους. Κατάλογον ἐμβόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν Ἰ' αἰῶνα βλ. ἐν Ψευδοκωδινοῦ, Πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 362. Ἐπιθι καὶ Θεοφάνου, Χρονογρ., 116, 16,172,3.195,2,231,18,402,17 καὶ τὸν D u C a n g e, Ἐνθ' ἄν.

οψιν κίονας¹ και ἡ μονώροφοι ἡ και διώροφοι με ἰδιωτικά ἐπὶ τοῦ ἄνω πατώματος διαμερίσματα², εἰς ἃ ἀνήρχετό τις διὰ λιθίνης κλίμακος³, πρὸς δὲ διάφορα πρὸς τοὺς κίονας βλέποντα ὁμοτέχνων, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐργαστήρια⁴.

Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὰς στοὰς ταύτας ἐσύχναζον οἱ πολῖται και ἐπιβεβλημένον ἐθεωρεῖτο ἡ πόλις νὰ ἔχη εὐπρόσωπα κτήρια⁵, διὰ τοῦτο οὐ μόνον ἐστρωοντο διὰ πλακῶν τὰ ἐδάφη και αἱ στέγαι αὐτῶν και οἱ τοῖχοι εἶχον ὀρθομαρμάρωσιν⁶, ἀλλὰ και ἀγάλματα ἐτοποθετοῦντο ἐν αὐταῖς⁷, και δὴ τῶν ἰδρυτῶν αὐτῶν⁸, πρὸς δὲ και εἰκόνες βασιλέων και βασιλισσῶν⁹, ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων των ἐξωγραφίζοντο διάφοροι εἰκόνες εἴτε θρησκευτικοῦ περιεχομένου, ὁ βίος π.χ. και τὰ μαρτύρια μαρτύρων¹⁰, εἴτε ἱστορικοῦ ἢ μυθολογικοῦ¹¹ οἱ νόμοι ἐπὶ παραδείγματι ὁμιλοῦσι περὶ δημοσίας γραφῆς παριστανούσης τὸν Ἀἴαντα και τὸν Ἀχιλλέα¹² εἴτε και σχετιζόμενας με τὸν βίον και τὰς πράξεις βασιλέων, ὡς συνέβαινε με τὸν Καριανὸν ἔμβολον, ὅπου ὁ Μανρῖκιος διέταξε νὰ ζωγραφίσωσι «τὰς ἑαυτοῦ ἐκ παιδιόθεν πράξεις μέχρι τῆς αὐτοῦ βασιλείας»¹².

Σημειωτέον δ' ὅτι κατὰ τὸ ἐπαρχικόν, ἐν τῷ περὶ διορθώσεων δημοσίων ὁδῶν κεφαλαίῳ, ἐὰν παρίστατο ἀνάγκη περιποιήσεως ἢ διορθώσεως δημοσίας στοᾶς, ὄφειλον νὰ καταβάλλωσι τὰ ἐν τῇ στοᾷ ἐργαστήρια τὸ ἡμισυ

¹ Εὐσεβίου, Περὶ τῶν μαρτύρων Παλαιστίνης, 9,12. Ἀρμενοπόλου, Ἐξάβ., 2,4,43. Ἐν τῷ ἀνωτέρῳ χωρίῳ γίνεται εὐρὺς λόγος περὶ τοῦ τίνες ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρῶνωσι πρὸς ἐπισκευὴν τῶν εἰς τὰς στοὰς γινομένων βλαβῶν.

² Θεοδοσιανὸς κῶδιξ, 15,1,45.

³ Ἐπειδὴ αἱ εἰς τὸ ἄνω πάτωμα ἀνάγουσαι κλίμακες ἦσαν ξύλιναι, ὁ Ἀρχάδιος, πρὸς ἐξασφάλισιν ἀπὸ τῶν πυρκαϊῶν, διέταξε νὰ κατασκευάζωνται λίθιναι. Θεοδοσιανὸς κῶδ., Ἐνθ' ἀν.

⁴ Κατὰ τὸν Προκόπιον, περὶ κτισμάτων 235,12 (Βόνν.) ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὴν Σεργιούπολιν «στοὰς και ἄλλας οἰκοδομίας τῷ χωρίῳ ἐντέθεικεν, ἃ διὴ πόλεως ἐγκαλλωπίσματα γίνεσθαι εἴωθεν».

⁵ Σωφρόνιος Ἱεροσόλυμων, PG, 142,346. Περὶ τῶν ἐμβόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως και τῶν ἐν αὐτοῖς πωλουμένων ἐμπορευμάτων βλ. J. Heersolt, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 36,60. Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, 1,111,433.

⁶ Εὐαγγερίου, Ἐνθ' ἀν. Ψευδοκωδινού, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 149,1.

⁷ Ψευδοκωδινού, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 149,1.

⁸ Μαλάλα, Χρονογρ., 321,6. Πασχάλιον χρονικόν, 528,19. L. de Beylié, L'habitation byzantine, 41. Du Cange, Ἐνθ' ἀν. 109.

⁹ Θεοδοσιανὸς κῶδιξ, 15,1,44. Ψευδοκωδινού, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 52,16,54,14 (Preger).

¹⁰ Ἀστέριος Ἀμασειας, PG, 40,337,340.

¹¹ Ἀρμενοπόλου, Ἐξάβ., 2,4,49.

¹² Θεοφάνους, Χρονογρ., 402,16 (Βόνν.). Κεδρηνοῦ, Σύνοψις ἱστορ., 1,694,18.

τῆς δαπάνης τῆς ἀπαιτηθείσης διὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς προσόψεως αὐτῆς ὡς καὶ τῶν κιόνων καὶ τοῦ ἐπιστυλίου αὐτῶν. Τὸ ἕτερον ἤμισυ κατέβαλλον οἱ εἰς τὸ ἐπάνω πάτωμα μένοντες «διὰ τὰ ἐπικείμενα τῇ στοᾷ βάρη». Τὰς δαπάνας τῆς ἐπιδιορθώσεως τῆς στέγης ὠφείλον ἐπ' ἴσης κατὰ τὸ ἤμισυ νὰ καταβάλωσι τὰ ἐργαστήρια «διὰ τὴν τῆς στοᾶς χρῆσιν», τὰ κάτωθεν αὐτῶν καταστήματα τὸ ἓν ἕκτον «διὰ τὸ ἄβροχον» καὶ τὰ ὑπερκείμενα τῶν ἐργαστηρίων τὸ ἓν τρίτον «διὰ τὴν τῆς στοᾶς ὄχλησιν». Τὰς δαπάνας τέλος διὰ τὰς βλάβας τῶν κιόνων τῆς στοᾶς (βάσεως, κιονοκράνων) ἢ τοῦ οἰκοδομήματος μέχρι πινσοῦ, ὑπερχεοῦτο νὰ καταβάλλῃ τὸ δημόσιον¹.

Τὰ κείμενα ὁμιλοῦσι διὰ τόπον «ἐν λεωφόρου σχήματι ἐμβόλοις δυσὶ μεσοῦμενον»² ἢ διὰ τὴν «πλατεῖαν (ὁδὸν) τῶν ἐμβόλων»³ ἢ διὰ «σκεπασμένης διπλᾶς στοᾶς»⁴ ἐξ ὧν μαρτυριῶν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον ὁδοὶ ἔχουσαι ἑκατέρωθεν στοᾶς⁵.

Εἶπον ἀνωτέρω ὅτι οἱ ἔμβολοι ἐχρησίμευον διὰ νὰ προφυλάττωσι τοὺς πολίτας ἀπὸ τῶν ἠλιακῶν ἀκτίνων καὶ τῶν καιρικῶν ἐπιδράσεων. Ἐνταῦθα σκόπιμον κρίνω νὰ προσθέσω ὅτι ἐν αὐταῖς ἡδύνατό τις νὰ συναντήσῃ καὶ ἐπαίτας, ἐμβολαρίους διὰ τοῦτο καλουμένους, οἵτινες μάλιστα καὶ εἰς τὰς γωνίας αὐτῶν διενυκτέρευον⁶. Περὶ Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ λέγεται ὅτι «ψύχους πολλοῦ γενομένου ἀνεφραξέ τε θυρίσι καὶ σανιδώμασι τὰς τῶν ἐμβόλων στοᾶς ὡς μὴ τὴν χιόνα καὶ τὸ ψῦχος ἐκεῖθεν εἰσέναι τοῖς πένησι»⁷.

Δέον νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἔμβολος ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἐδήλου οὐ μόνον τὴν ὑπὸ κιόνων ὑποβασταζομένην στοᾶν, ἀλλὰ, ὅπως λέγουσι τὰ κείμενα, καὶ τὸν «ἐγγύρωγον θόλον», χῶρον δῆλα δὴ ἐπιμήκη μὲ στέγην θολωτὴν⁸, ἐντὸς τοῦ ὁποίου, διὰ θύρας τὴν νύκτα κλειομένου⁹, προϋτίθεντο διάφορα

¹ Ἀ ρ μ ε ν ο π ο ὄ λ ο υ, Ἐξάβ., 2,4,43.

² Σ ω φ ρ ὀ ν ι ο ς Ἱ ε ρ ο σ ο λ ὄ μ ω ν, PG, 87³,3460.

³ Μ α λ ἄ λ α, Χρονογρ., 280,20.

⁴ Ν ι κ ῆ τ α Χ ω ν ι ἄ τ ο υ, Χρον. Διήγ., 733,25.

⁵ Ὁ Ἰ ὴ σ η π ο ς, Ἰουδ. Ἀρχαιολ., 16,148 λέγει ὅτι ὁ Τιβέριος ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας τὴν κατὰ μῆκος τέμνουσαν τὴν πόλιν πλατεῖαν «στοαῖς παρ' ἑκάτερα κατεστόρεσε». Ὁ G. D o w n e y, Imperial building records in Malalas, BZ, 38, 308 φρονεῖ ὅτι ὁ Μαλάλας, ὅταν εἰς τὸν ἐνικὸν ἀριθμὸν ἀναφέρῃ ἔμβολον, ἔννοεῖ τὸν ἔχοντα μίαν μονὴν κιονοστοιχίαν, ἐμβόλους δ' εἰς τὸν πληθυντικὸν καλεῖ τὸ ἑκατέρωθεν μιᾶς ὁδοῦ ζευγὸς κιονοστοιχιῶν.

⁶ Σ υ μ ε ὦ ν Μ ε τ α φ ρ ἄ σ τ η ς, PG, 114,857. Μ ι χ α ἦ λ Ἀ τ τ α λ ε ι ἄ τ ο υ, Ἱστορ., 275,23. Ν ι κ η φ ὄ ρ ο υ π ρ ε σ β υ τ ἔ ρ ο υ Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ο υ π ὄ λ ε ω ς, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, PG, 111,664. Πβ. καὶ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ ἔ, Μπολιάρις ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 3,334.

⁷ Ο ἰ σ υ ν ε χ ῖ ζ ο ν τ ε ς τ ὸ ν Θ ε ο φ ἄ ν η, 743,16.

⁸ Ψ ε υ δ ο κ ω δ ι ν ο ῦ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 148,12 (Preger).

⁹ Ὁ Μ α ν ο υ ἦ λ Χ ρ υ σ ο λ ω ρ ᾶ ς, Ἐνθ' ἀν. 156,41 ὁμιλεῖ διὰ «σκεπαστοὺς καὶ φρακτοὺς δρόμους».

εἶδη πρὸς πώλησιν, τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας δῆλα δὴ *μπεζεστένι*¹, τοιοῦτον δ' ἴσως ἔννοεῖ ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὅταν ὀμιλῇ διὰ τὰς «ἐπισκεπεῖς τῶν λεωφόρων, αἵπερ ἔμβολοι λέγονται»².

Ἄλλὰ καὶ τὰς ἀπλᾶς ὁδοὺς ἔνθα διάφορα πρὸς πώλησιν τρόφιμα καὶ ἐμπορεύματα προϋτίθεντο, οἱ Βυζαντινοί, τοῦλάχιστον τῶν τελευταίων αἰώνων, ἐκάλουν ἔμβολους. Οὕτως ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ἔγραψε· «λαύραν στενήν τινα οὖσαν καὶ πλήθουσαν τῶν πρὸς ἀπόλασιν· εἶεν δ' ἂν τοιαῦται λαῦραι καὶ οἱ ἐν ταῖς πόλεσι λεγόμενοι ἔμβολοι»³, εἶπε δὲ καὶ ὁ Κίνναμος, περὶ Βενετῶν ὀμιλῶν, «καὶ στενωπὸς αὐτοῖς ἐν Βυζαντίῳ ἀποτέτακτο, ὃν ἔμβολον ὀνομάζουσιν οἱ πολλοί»⁴.

Ὅτι δὲ τὸ ἔμβολος ἐδήλου καὶ ἀπλῶς τὴν ὁδὸν, πιστοποιεῖ, νομίζω, ἐπ' ἴσης τὸ ὅτι καὶ σήμερον ἐν Χίῳ *ἔμπολος* λέγεται στενὸς δρόμος ἢ καὶ ἀπλῶς δρόμος⁵, εἰς τὸ χωρίον μάλιστα τῆς νήσου Χαλκὶ οὕτω χαρακτηρίζεται ὁ κυριώτερος αὐτοῦ δρόμος⁶, *μπουλάκι* δὲ (ἔμβολάκι) ἐν Τήνῳ καὶ *στενομπόλι* ἐν Μάνη λέγεται ἡ στενὴ ὁδός.

Ὁ Pears⁷ ταυτίζει τοὺς ἔμβολους πρὸς τὰ Τουρκικὰ *χάνια*, οἰκοδομήματα δῆλα δὴ ἔχοντα τὴν μορφήν τῶν ὀχυρῶν μὲ ἀλλήν τετραγώνον, εἰς ἣν ἔβλεπον αἱ εἰσοδοὶ τῶν καταστημάτων, τοῦτο ὅμως ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν μου πηγῶν δὲν ἐπιβεβαιοῦται. Τέλος ὑπάρχει ἡ γνώμη ὅτι ἐνίοτε καὶ συνοικία ὀλόκληρος, ἐν ἣ οἱ ὁμοεθνεῖς ἐμπορευόμενοι ἔμενον, ἐχαρακτηρίζετο ὡς ἔμβολος⁸.

¹ Τοῦτο βεβαιοῖ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὁ Ἄραβ περιηγητὴς Ibn Batoutah. J. Ebersolt, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, 44. A. Ἀνδρεάδου, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας, 597.

² Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου, Ἱστορ., 275,23. Ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Χίου σκεπαστὰ λέγονται στενοὶ δρόμοι, ὑπὲρ οὓς ὑπάρχουσι στοαί.

³ Εὐστάθιου, Παρεκβ., 1922,3.

⁴ Κίνναμου, Ἱστορ., 281,3.

⁵ Συχνὰ αὐτόθι ἀκούεται ἡ φρ. «ἔπαρε τὰ βούδια νὰ μὴν γυρίζουν μέσα ἔς τοὺς ἔμπολους».

⁶ Κ. Ἀμάντου, Ποικίλα γλωσσικά ἐν Ἀθηνᾶς, 23,481 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Χίου Ἀθηνᾶς τόμ. 27,38 Λεξικ. Ἀρχείου.

⁷ Pears, Fall, 157. Πβ. καὶ Α. Ἀνδρεάδου, Ἐνθ' ἄν, 598.

⁸ J. Ebersolt, Ἐνθ' ἄν. 36. W. Heyd, Geschichte des Levanthandels, 1,274.

ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ

- ἀγορανόμος 11.
 ἄγωγος 19.
 ἄμφοδον 6.
 ἄμφοδος 5.
 ἀστυνόμος 11, 13.
 ἀφοδιά=ἀλλή οἰκίας 5.
 βασιλικὸς δρόμος 4.
 βαστέρνιον 8.
 δεμουσιὰ 4.
 δεσποτικὸς δρόμος 4.
 δημοσιακὴ ὁδὸς 4.
 δημόσιος δρόμος 4.
 διαβατικῶν 8.
 δίστρατον 8.
 dominus caritaneus 11.
 ἔλαιον ἐκ πέτρας 16.
 ἔμβολάριος 25.
 ἔμβολος 22.
 ἔμπολος 26.
 ἔπαρχος τῆς πόλεως 11, 14.
 ἰδιωτικὴ ὁδὸς 4.
 καλαοπλύτης 15.
 κάλανος 15.
 καλοπλύτης 15.
 καναλοπλύτης 15.
 κἀναλος 15.
 κάραβος 15.
 κοπρέα 14.
 λαύρα 8.
 λεωφόρος 5.
 μαρμαρωτὸν 11.
 Μέση 4, 6.
 μίλιον 20.
 μονοπάτιον 9.
 μπεζεστένι 26.
 μπουλάκι 26.
 νοδὸς=ὁδὸς 3.
 ὀδιὸς=ὁδὸς 3.
 ὁδὸς 3.
 οὐδὸς=ὁδὸς 3.
 πάροδος 5.
 πηγέλιον 16.
 πλακωτὴ 11.
 πλακωτὸν 11.
 πλατεῖα 6.
 πραιτώριον 11.
 ρυμίδα 8.
 ρυμῖν 8.
 ρυμῶς 8.
 ρύμ(ν)η 6, 7, 8.
 ρούγα μαγίστρα 5.
 σαλδαμάριος 12.
 σημεῖον 20.
 σκεπαστὸ 26.
 σταυρωτὴ ὁδὸς 9.
 στενὴ 7.
 στενομπόλι 26.
 στενὸν 7.
 στενωπὸς 6, 7.
 στενορρύμιον 8.
 στοὰ 21, 22.
 στράτα 11.
 στράτα καθολικὴ 4.
 στρωτὴ 11.
 σωλάριον 12.
 ταβλωτὸν 12.
 τετράμφοδον 9.
 τριδρόμι 9.
 τριόδιον 9.
 ὑδρεῖον 19.
 φόρος 6.

ΦΑΙΛΩΝ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ